Jean Vercoutter

Egiptul antic

43

Microsintege

CORINT

Redactor:
Radu Badale

Tehnoredactare computerizată:
Andreea Apostol

Cartografie:
Petruţa Şerban

Coperta:
Walter Riess

Jean Vercoutter
L'EGIPTE ANCIENNE
© Presses Universitaires de France, 1946
15e édition corigeé, 1997

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-314-X

JEAN VERCOUTTER

EGIPTUL ANTIC

Traducere:
Gheorghe Ţiţeica

Prefaţă şi note:
Miron Ciho

CORINT
Bucureşti, 2002

PREFAŢĂ

Cititorul român are posibilitatea să cunoască erudiţia regretatului egiptolog Jean Vercoutter (1911–2000) prin bunăvoinţa Editurii Corint, care publică traducerea uneia dintre primele sale sinteze: Egiptul antic, *apărută iniţial în 1947 în colecţia „Que sais-je?", şi ajunsă în 1997 la cea de-a 15-a ediţie.*

Jean Vercoutter a fost considerat unul dintre corifeii ştiinţei căreia şi-a dedicat întreaga activitate, egiptologia.

Cariera savantului a fost încununată de un şir de succese. În 1937, participă la o misiune arheologică în Tunisia care-i permite să publice rezultatele investigaţiilor sale într-un volum rămas clasic în literatura de specialitate: Les objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois, *Paris, 1945.*

În 1939, numit cercetător la Institutul Francez de Arheologie Orientală din Cairo, nu-şi poate ocupa postul decât după cel de Al Doilea Război Mondial. Pe teritoriul egiptean participă la o serie de săpături arheologice la Karnak şi Tod, care-i permit alcătuirea, susţinerea şi apoi publicarea (în 1956) unei magistrale teze de doctorat: L' Egypte et le monde égéen préhellenique, *Le Caire.*

Jean Vercoutter a fost profund interesat şi de civilizaţia Nubiei, efectuând săpături la Kor, Aksha, Sai şi Mirgissa. Din 1955, a fost singurul francez care a ocupat funcţia de director general al Serviciului de Antichităţi din Sudan.

În 1960, după întoarcerea în Franţa, preia conducerea prestigiosului Institut de Egiptologie şi Papirologie din Lille,

însă în urma morţii tragice a lui Serge Sauneron, devine, în intervalul 1977–1981, directorul Institutului Francez de Arheologie Orientală din Cairo. Ulterior, în 1984, devine membru al Academiei.

Lucrarea de faţă, adresată publicului larg, poate fi socotită o capodoperă a sintezelor privind Egiptul faraonic, elaborată în spiritul academismului francez şi care este departe de a fi o simplă istorie evenimenţială a regatelor faraonice. Ororile celui de Al Doilea Război Mondial şi-au pus însă amprenta asupra stării de spirit a marelui cercetător. Pesimismul său se reflectă prin desele afirmaţii din paginile lucrării cu privire la greutăţile scrierii unei istorii a Egiptului antic din lipsă de documente. Acest stadiu a fost repede depăşit de către Jean Vercoutter, care începe să lucreze la o istorie mult mai elaborată a civilizaţiei faraonice, dar care din păcate se opreşte la sfârşitul Regatului Vechi: Egypte et la vallée du Nil, des origines à la fin de L'Ancien empire, *Paris, PUF, 1992.*

Până la moartea sa, Jean Vercoutter a fost preşedintele Societăţii Franceze de Egiptologie şi preşedintele Societăţii Internaţionale de Studii Nubiene.

Conf. univ. dr. Miron Ciho,
Universitatea din Bucureşti

PRIMA PARTE

EGIPTUL ÎN TIMP ŞI SPAŢIU

1. Egiptul şi noi

Într-o epocă în care cercetările practice cele mai diverse şi mai bogate în promisiuni ar putea fi suficiente pentru a ocupa măruntul nostru spirit, într-o perioadă când preocupările vieţii materiale şi incertitudinea zilei de mâine ne acaparează gândurile, ar putea părea paradoxal interesul pentru Egiptul antic, aflat atât de departe de noi în timp. S-au scurs peste cinci mii de ani de când cei dintâi faraoni au domnit asupra unui Egipt unificat; au trecut peste douăzeci de secole de când această civilizaţie s-a prăbuşit pentru totdeauna. Prin ce anume ar putea să ne intereseze această istorie străveche, cea mai vârstnică din lume?

Însăşi *vechimea* civilizaţiei egiptene suscită un viu interes. În istoria Egiptului nu există o demarcaţie între civilizaţiile epocii predinastice şi ale perioadei istorice propriu-zise. Succesiunea s-a produs în continuitate, aşa că atunci când, în jurul anului 3100 î.Hr., începea istoria scrisă a Egiptului, acesta avea acumulată o lungă experienţă umană: teritoriul său agricol era pe deplin cucerit, elementele religiei sale erau constituite, limba şi scrierea erau fixate, iar instituţiile esenţiale erau stabilite. Această dată de 3100 î. Hr. este aşadar la fel de arbitrară precum data de 395 d. Hr. care, se spune, marchează începutul Evului Mediu european. În realitate, originile civilizaţiei egiptene nu pot fi datate, ele se confundă cu naşterea

societăţii omeneşti în Egipt, cu luarea în stăpânire a văii Nilului de către om. Egiptenii din Imperiul Nou (1500 î.Hr.), în pofida existenţei uneltelor din bronz, ştiau încă să cioplească silexul şi utilizau ritual acelaşi cuţit din piatră cioplită şi şlefuită pe care îl foloseau cei din urmă locuitori eneolitici din valea Nilului. La funeralii, preoţii psalmodiau aceleaşi fraze pe care strămoşii lor cei mai îndepărtaţi li le transmiseseră pe cale orală, încă înainte de a exista scrierea. Prin urmare, istoria Egiptului constituie cea mai lungă experienţă umană a civilizaţiei. Ea se întinde din mileniul al IV-lea până la era creştină. În timpul acestei perioade foarte lungi, oamenii au vorbit aceeaşi limbă, au avut aceeaşi concepţie despre viaţă şi, peste generaţii, au trăit sub aceleaşi legi. Oare nu este pasionant să studiem această civilizaţie pentru a o compara cu a noastră? Prin ce anume s-a schimbat fiinţa umană (dacă s-a schimbat într-adevăr), de-a lungul acestui îndelungat răstimp? Există o evoluţie a civilizaţiilor sau mai curând o viaţă a civilizaţiilor umane aşa cum există o viaţă a indivizilor: naştere, creştere, maturitate, moarte? Este inevitabil ca civilizaţiile să moară? Cum se nasc şi dispar ele? Sunt tot atâtea întrebări pe care studierea Egiptului antic ne permite cel puţin să le punem, chiar dacă nu vom căpăta răspunsuri certe. Pentru cei ce se interesează de om, civilizaţia Egiptului constituie o sursă de informaţii care nu poate fi neglijată; cercetarea ei merită să fie, alături de cea a Antichităţii greco–romane, una dintre bazele moderne ale umanismului.

Dar civilizaţia egipteană nu este interesantă doar prin vechimea ei, ci şi prin *continuitate*. În Europa, ca şi în America, civilizaţiile se succed, dar diferă între ele şi sunt separate prin profunde rupturi: cucerirea romană pentru lumea celtică, invaziile barbare pentru lumea latină,

cucerirea spaniolă pentru America Centrală şi de Sud etc. De fiecare dată, însuşi principiul civilizaţiei este pus în discuţie, iar societatea umană care se reface după traumatism nu se aseamănă cu cea care i-a precedat. În Egipt nu s-a produs aşa ceva, din neolitic şi până la dominaţia persană şi cucerirea macedoneană istoria s-a derulat pe o linie uniformă. Fără îndoială s-a exagerat pe marginea modelului unei mari civilizaţii care se naşte şi se dezvoltă într-un recipient închis. Au avut loc penetrări, influenţe exterioare şi invazii; dar niciodată acestea nu au fost suficient de puternice pentru a altera caracterul original al civilizaţiei egiptene. Egiptul Imperiului de Mijloc este descendentul legitim al Vechiului Imperiu, iar lumea egipteană de după invazia hyksoşilor rămâne aceeaşi ca şi înaintea ei. Această continuitate, remarcabilă dacă ne gândim la timpul cât a durat, se datorează în mare măsură faptului că civilizaţia egipteană este strâns legată de un complex geografic: Valea Nilului. Orice s-ar spune, civilizaţia nu a fost importată în Egipt de nicăieri, ea s-a născut chiar în această vale şi este în mod esenţial *nilotică* şi africană. Acest lucru i-a conferit o mare forţă, căci ea s-a adaptat intim cadrului geografic din care a apărut şi care a contribuit la crearea sa. Iată de ce toţi invadatorii care s-au încumetat să năvălească în Valea Nilului în perioade de slăbiciune sau anarhie au fost sau rapid asimilaţi, sau alungaţi, dacă nu au reuşit să se adapteze nevoilor ţării. Continuitatea civilizaţiei în Egipt este utilă în mod special pentru înţelegerea istoriei universale; nu numai că ne luminează asupra istoriei antice a continentului african, despre care nu am şti nimic fără izvoarele egiptene, dar ne permite să studiem şi să datăm unele dintre revoluţiile tehnice sau morale care au marcat viaţa umanităţii în antichitate. De la descoperirea metalelor, perfecţionarea agriculturii,

creşterea animalelor, tehnicile de construcţie, ţesătoria, irigaţiile, de la inventarea cârmei, a foalelor de fierărie, utilizarea calului, până la apariţia perfecţionărilor morale din religia păgână şi introducerea creştinismului, toate evenimentele mici sau mari care au jalonat evoluţia Antichităţii orientale şi clasice şi-au lăsat urma în Egipt.

În sfârşit, Egiptul nu se impune curiozităţii noastre doar prin vechimea şi continuitatea istoriei lui. Prin farmecul umanismului său, el atinge universalul, căci cea mai veche civilizaţie a lumii este totodată şi una dintre cele mai desăvârşite. Chiar şi în zilele noastre există tendinţa de a considera Egiptul drept o civilizaţie stranie, încremenită într-o imobilitate indiferentă şi inumană; ori, el este cu totul altceva şi dimpotrivă, merită să ne atragă prin ceea ce are profund uman. Egiptul a căutat răspunsuri pentru problemele care au frământat dintotdeauna spiritul omului. În decursul celor patru mii de ani de istorie, el s-a confruntat cu toate vicisitudinile care se pot abate asupra unei societăţi omeneşti: războaie civile, anarhie, foamete, invazii străine, dispute religioase, nici una dintre acestea nu l-au ocolit. El a cunoscut tulburări sociale şi religioase, a pendulat între credinţă şi scepticism, a încercat totul pentru a evada din inevitabilul condiţiei umane: a tremurat în faţa morţii si a încercat să o domine. Încercările sale ar putea să ne pară astăzi puerile, dar măreţia copleşitoare a monumentelor lui, impasibilitatea îngrijorătoare a zeilor lui funerari ne împiedică să gândim astfel.

Aşadar, Egiptul merită să fie cunoscut mai ales pentru drama omenească pe care o reprezintă istoria sa. Or, această istorie este scrisă pe monumentele de tot felul cărora climatul egiptean le-a permis dăinuirea până în zilele noastre. Cu mai bine de două mii de ani înainte de greci, arta egipteană, poate involuntar, dar eficient, a exaltat

omul, cu munca, durerile şi bucuriile sale. Măştile, uneori majestuoase şi liniştite, alteori agitate şi tragice, prin intermediul cărora sculptorii egipteni ni i-au înfăţişat pe regii lor, ne arată cu cât interes şi pasiune au ştiut ei să privească şi să înţeleagă omul; ei sunt totodată o mărturie a dramei omului care îşi domină opera sau, dimpotrivă, care sunt striviţi de ea. Dar egiptenii nu au observat doar omul, ci şi tot ceea ce vieţuieşte în jurul său: mamifere, păsări, peşti, chiar plante, trăiesc cu intensitate în arta egipteană. Literatura egipteană, cu mult mai săracă decât literatura elină, este departe de a fi lipsită de interes. Ea a ştiut să găsească accente care, în pofida enormului timp care ne separă, este capabilă încă să ne farmece. Astfel, prin arta sa, Egiptul a îmbogăţit patrimoniul întregii umanităţi şi prin aceasta a jucat în istoria universală un rol care nu trebuie subestimat. Căci, dacă Egiptul a primit relativ puţin, el a dat în schimb mult, iar ceea ce îndeobşte numim lumea clasică nu ar fi ar fi arătat aşa dacă bătrânul Egipt, cu mult timp înainte, nu ar fi defrişat drumurile civilizaţiei. Este dificil să determinăm până la ce punct el a influenţat naşterea civilizaţiei greceşti, dar nu poate fi negat faptul că şi-a pus amprenta asupra dezvoltării acesteia: Herodot, mai ales, nu uită să o semnaleze. Prin intermediul grecilor, unele dintre concepţiile egiptene au ajuns până la civilizaţia noastră occidentală. Aşa încât, chiar şi socotindu-l doar ca un strămoş îndepărtat, se cuvine să-l cunoaştem.

2. Cunoaşterea Egiptului

Cea mai veche civilizaţie din lume este totodată una dintre acelea pe care le cunoaştem de cea mai puţină vreme. A trecut doar ceva mai mult de un secol de când ea a fost „regăsită", egiptologia fiind aşadar o ştiinţă

tânără. Limba egipteană este cunoscută bine abia de vreo şaizeci de ani, ceea ce face ca egiptologia să se afle şi în prezent într-o perioadă de explorări. Săpăturile arheologice îşi urmează cursul, aducând an de an noi informaţii, iar cele deja descoperite sunt publicate metodic. Câtă vreme toate izvoarele istorice nu vor fi cunoscute în integralitatea lor, vom putea spera mereu să avem revelaţii. Totuşi, suma informaţiilor acumulate este suficientă pentru a ne permite să schiţăm încă de pe acum, cu trăsături largi, o istorie a civilizaţiei egiptene.

Această sinteză, chiar şi aşa sumară cum este ea, nu ar fi putut exista fără descoperirile fondatorului egiptologiei, *Jean-François Champollion* (1790–1832). Una dintre consecinţele cele mai surprinzătoare ale epopeii napoleoniene a fost aceea de a atrage atenţia spiritelor cercetătoare asupra Orientului Apropiat egiptean. Se poate spune, fără exagerare, că redescoperirea Egiptului Antic datează de la apariţia lucrării *Descrierea Egiptului*, publicată în 1809 de către membrii expediţiei franceze din 1798. Această prodigioasă operă aducea noi materiale chiar în momentul când mişcarea romantică era pe cale să aducă la modă gustul pentru trecut şi pentru Orient. Nu este întâmplător faptul ca Delacroix, Byron, Lamartine, pentru a nu-i cita decât pe ei, au fost contemporani cu Champollion şi, ca şi acesta, au fost atraşi de Orient. Desigur, nu a fost suficient ca circumstanţele să fie favorabile şi ca munca admirabil de răbdătoare a savanţilor din cadrul Misiunii franceze din Egipt să reunească toate materialele necesare descoperirii, ci mai era nevoie şi de geniu. Această scânteie indispensabilă se afla în posesia lui Champollion.

Încă din fragedă tinereţe, Champollion a fost preocupat de Egipt. Pentru a-şi satisface pasiunea, a studiat cu îndârjire tot ce a avut la îndemână privind istoria acestei ţări. Formaţia clasică i-a permis să acceadă la izvoarele greceşti şi latine, la care şi-a adăugat, printr-o muncă constantă, însuşirea cunoştinţelor specifice pe care le-a socotit folositoare: în secolul al XVII-lea, un iezuit, părintele *Kircher*, demonstrase că limba egipteană clasică a supravieţuit prin *coptă,* limbă pe care călugării din Egipt o mai vorbeau încă în vremea sa (ea avea să fie utilizată de ei până în secolul al XIX-lea). Ca urmare, Champollion a învăţat această limbă, căreia i-a adăugat studierea arabei şi ebraicei: Egiptul nu fusese oare ocupat de o populaţie de limbă arabă? Biblia nu era unul dintre marile izvoare ale istoriei Egiptului? Şi pentru a avea bagajul de cunoştinţe complet, şi-a însuşit studiul limbilor siriană, etiopiană şi „caldeeană" (arameeană). Iată-l deci echipat cu tot ce-i trebuia pentru a aborda problema principală: descifrarea scrierii hieroglifice.

Un ofiţer francez al lui Bonaparte descoperise în Delta Nilului un bloc de bazalt negru, gravat cu un text scris cu trei scrieri diferite. Existenţa acestui bloc, cunoscut după locul unde fusese găsit sub numele de *Piatra de la Rosette*, fusese făcută publică în *Descrierea Egiptului*. Lumea ştiinţifică, remarcându-i însemnătatea, i-a acordat de îndată interesul cuvenit. De fapt, dintre cele trei scrieri folosite, una dintre ele, greaca, era cunoscută: era vorba de un decret al lui Ptolemeu al V-lea Epiphanes. Cât despre celelalte două, una era constituită din semne figurative, identice cu cele care subzistau pe monumentele egiptene; era scrierea care, de la Clement din Alexandria, era numită *hieroglifică* (a caracterelor sacre); în sfârşit, ultima, având un aspect foarte diferit, nu fără analogie cu

araba, trebuia să fie *demotica*, scrierea cursivă utilizată în documentele populare. S-a admis imediat, şi pe drept cuvânt, că textele hieroglific şi demotic reprezentau pur şi simplu traducerea textului grecesc. Problema părea simplă: având de-a face cu un text cunoscut tradus într-o limbă necunoscută, a descifra această limbă însemna a găsi locul cuvintelor (textele egiptene, ca şi cele greceşti, nu despărţeau cuvintele între ele), sensul şi funcţia lor gramaticală. Cu toate acestea, cele mai dotate spirite ale epocii eşuaseră în faţa unei probleme atât de uşoare în aparenţă. Trebuie totuşi să menţionăm că problema nu se punea chiar în modul simplu în care am prezentat-o, căci începutul inscripţiei hieroglifice era deteriorat şi nu se ştia câte rânduri lipseau; intact era doar textul demotic. *Akerblad* şi *Sylvestre de Sacy* au pornit de la acesta din urmă, reuşind să repereze în text amplasarea numelui lui Ptolemeu, însă nu au putut merge mai departe. *Young*, celebrul medic şi fizician englez, abordând textul hieroglific, a izbutit să determine şi el unde era scris numele Ptolemeu şi, folosindu-se de sunetele pe care crezuse că le-a putut astfel izola, a încercat să citească restul inscripţiei, dar nu a reuşit. În acel moment a intervenit Champollion. El urmărise cu interes cercetările predecesorilor săi. În fond, aceştia se împiedicaseră de o chestiune de metodă. Era egipteana o scriere *ideografică*, în care fiecare semn reprezintă o idee, sau *fonetică*, în care fiecare semn reprezintă un sunet, ca în limbile noastre moderne, şi în caz afirmativ, ce fel de sunet? Alfabetic sau silabic? Champollion însuşi a ezitat îndelung. A descoperit mai întâi că, asemenea ebraicei şi arabei vechi, doar consoanele erau acelea care se scriau; vocalele erau omise, aşadar nu apăreau decât scheletele cuvintelor. Dintr-o dată, după îndelungi căutări şi reveniri,

a întrevăzut adevărul. Textul egiptean număra în mod evident, tinând cont că era incomplet, mai multe *semne* decât cel grec. Trebuia deci, mai întâi, explicat acest fenomen. Champollion a înţeles deodată că această abundenţă de semne se datora faptului ca scrierea egipteană era, *în acelaşi timp*, ideografică şi fonetică. Altfel spus, ea avea semne care se citeau şi altele care *nu se citeau*, fiind scrise doar pentru a preciza sensul cuvintelor. Aplicându-şi descoperirea, Champollion a citit mai întâi toate numele de suverani greci traduse în egipteană, după care a abordat celelalte cuvinte egiptene. Bazându-se pe cunoaşterea limbii copte, nu numai că a citit pe un alt monument numele celebru al lui Ramses, dar chiar i-a înţeles sensul: „Re (zeul soarelui) l-a zămislit". Pragul decisiv fusese trecut, el descifrase hieroglifele (1822); din acel moment, cu o forţă de muncă incomparabilă, el a atacat toate textele egiptene pe care le-a putut găsi, depăşind de fiecare dată toate dificultăţile. În 1832, la zece ani după descoperirea sa iniţială, el scria o gramatică a limbii egiptene şi începea un dicţionar. În cursul unei misiuni în Egipt el adunase admirabila lui serie de *Monumente din Egipt şi din Nubia* şi când era gata să termine elaborarea unui curs pentru Collège de France, a încetat din viaţă, la vârsta de patruzeci şi doi de ani, epuizat de efortul implicat de realizările sale prodigioase.

Pentru a aprecia la adevăratele dimensiuni opera lui Champollion — căci ea nu a fost întotdeauna judecată la valoarea pe care o merită — trebuie să ne gândim la stadiul cunoştinţelor de egiptologie dinainte de descifrarea hieroglifelor. Ce se ştia despre Egipt înainte de 1822? De la închiderea templelor egiptene, în secolul al IV-lea al erei noastre, nimeni nu mai citea hieroglifele, prin urmare tot ceea ce era document egiptean veritabil devenise literă

moartă. Istoricii trebuiseră să se mulţumească cu ceea ce lăsaseră despre Egipt scriitori greci ca Herodot, Diodor din Sicilia, Strabon, Plutarh. Se mai puteau adăuga la aceste izvoare câteva pasaje ale unor teologi creştini: Clement din Alexandria şi Eusebiu din Cezareea. Nu dorim să minimalizăm importanţa acestor surse clasice, unele dintre ele sunt foarte interesante. Sub domnia unuia dintre Ptolemei, un preot egiptean, pe nume Manethon, scrisese, la cererea suveranului grec, o istorie a Egiptului. Dacă această lucrare ne-ar fi fost transmisă intactă, ea ar fi fost foarte preţioasă, deoarece Manethon mai cunoştea încă hieroglifele; din nefericire, ea s-a pierdut şi nu ne-au parvenit decât fragmente citate de diferiţi autori: istoricul evreu Flavius Josephus sau grecul Sextus Iulius, zis şi Africanul, a cărui operă s-a păstrat în varianta prescurtată redactată de Eusebiu din Cezareea. Chiar şi aceşti din urmă autori nu ne sunt cunoscuţi decât din compilaţiile lui Syncellus (a doua jumătate a secolului al VIII-lea). Aşa cum a ajuns până la noi, opera lui Manethon nu este decât reflectarea unei reflectări şi singurul beneficiu pe care îl avem de pe urma ei este împărţirea istoriei Egiptului în treizeci de dinastii. Toate aceste izvoare adunate nu reprezentau decât foarte puţin, căci ele sunt dificil de utilizat. Într-adevăr, nici unul dintre autorii menţionaţi nu era informat la prima mână, lucrările lor erau doar nişte culegeri de genul „se spune că". Descoperirea lui Champollion a bulversat întregul domeniu. Acum înseşi documentele egiptene deveneau accesibile, din acest moment izvoarele clasice puteau fi controlate şi completate: Egiptul renăştea.

Pe bazele create de Champollion, egiptologia, ştiinţa despre Egipt, putea să evolueze. Ea se dezvoltă şi astăzi, căci inventarul bogăţiilor pe care ni le oferă este departe

de a se fi epuizat. Descoperiri precum cele ale necropolei lui Tutankhamon, ori, mai recent, ale mormintelor de la Tanis, ne arată că vechiul Egipt oferă încă surprize. Egiptul antic este aşadar, contrar aparenţelor, surprinzător de actual, întrucât el învie sub ochii noştri de câte ori are loc o nouă descoperire. Rezultatele cercetărilor sunt publicate, pe măsură ce apar, în numeroase periodice, atât franceze cât şi străine, aşa că, treptat, se face lumină asupra unei civilizaţii care, să nu uităm, era practic necunoscută în urmă cu un secol.

Înainte de a aborda istoria acestei civilizaţii, socotim indispensabilă o descriere a ţării care a zămislit-o. Nu o vom face din rutină, ci pentru că este necesar să se cunoască cadrul natural al Egiptului înainte de a se putea înţelege istoria ţării şi moravurile locuitorilor ei.

3. Ţara

Din cele mai vechi timpuri, istoricii au încercat să lămurească în ce măsură mediul natural exercită o influenţă asupra societăţii umane. Grecii credeau deja în această influenţă. Hippokrates îi aprecia pe locuitorii locurilor înalte drept mari, curajoşi şi docili, iar pe cei din zonele descoperite şi fără apă drept nervoşi, uscaţi şi neîmblânziţi. Noi nu vom merge până la generalităţi atât de îndrăzneţe. Cu toate acestea, în Egipt, influenţa mediului natural este pregnantă prin multiplele urmări ale acţiunii mediului geografic pe care le constatăm în tendinţele organizării sale economice şi în evoluţia sa politică. Civilizaţia egipteană îşi datorează o parte a originalităţii sale faptului că, geografic, Egiptul nu este o ţară ca celelalte.

Până când secolele al XIX-lea şi al XX-lea ale erei noastre au ajuns să modifice profund viaţa în Valea Nilului prin construirea de baraje din ce în ce mai mari şi prin

introducerea transporturilor rapide, trei realităţi geografice au influenţat societatea egipteană: 1) Egiptul este o *oază*; 2) El are un climat *saharian*; 3) El este de *aproape zece ori mai mult lung decât larg*.

Începând cu E.-F. Gautier, a devenit un lucru comun să se afirme că Egiptul este o oază (cuvântul însuşi este de origine faraonică). Noi vom insista, precizând că este o *oază sahariană*. Nu s-a accentuat prea mult asupra măsurii în care acest fapt geografic a putut marca civilizaţia din Egipt. O oază nu este doar o pată verde pe o întindere galbenă, aşă cum ne-au obişnuit atlasurile să o percepem; ceea ce a creat-o este un ansamblu de condiţii fizice şi umane atât de strâns asociate, încât dacă una dintre ele ar lipsi, oaza ar înceta să existe. În climatul saharian, aceste condiţii sunt în număr de trei; pentru a crea aici o oază este nevoie de apă, de pământ arabil şi de muncă omenească. Apa fără pământ arabil ne oferă doar un puţ, pământul arabil fără apă înseamnă deşertul, apa şi pământul fără acţiunea umană nu înseamnă nimic, căci pământul, chiar dacă este bun, are nevoie, într-o climă secetoasă, de *irigaţii*. Miracolul egiptean, singurul, este acela că Nilul furnizează în acelaşi timp apa şi pământul arabil; tot ce mai urmează este rezultatul muncii omului. S-a vorbit prea repede şi prea uşor despre condiţiile de viaţă unice de pe malurile Nilului, uitându-se că aceste condiţii se datorează oamenilor, care le-au creat prin irigaţii. Fără îndoială, aşa cum se tot repetă de la Herodot încoace, Egiptul este un „dar al Nilului", dar înainte de toate este o creaţie umană. Astfel, cadrul geografic este, încă de la origini, marcat de om şi fără el ar fi fost incomplet; la rândul său, mediul natural a marcat omul; căci oaza, o dată creată, devine o formă geografică atât de specială, încât îşi impune amprenta asupra locuitorilor săi.

Să vedem pentru început în ce fel cele trei condiţii esenţiale menţinerii unei oaze au fost îndeplinite în Egipt. Vom analiza apoi influenţa exercitată de către viaţa din oază asupra societăţii egiptene.

Apa. Viaţa unei oaze este legată de problema apei. În Egipt, această problemă este rezolvată de către Nil şi revărsările sale. Sistemul complex pe care îl constituie Nilul nu este cunoscut decât de puţin timp. Este suficient de ştiut că fluviul, care ia naştere din marile lacuri de la ecuator, are din această cauză un regim de ploi ecuatoriale regulate, de-a lungul întregului an. Dar apa care vine din aceste lacuri nu ar ajunge decât în cantitate insuficientă în Egipt, fiind absorbită de evaporarea din bazinul sudanez, dacă nu ar fi completată de un aport tropical şi în special *abisinian*. Acesta din urmă este determinant, datorită ploilor musonice de pe înaltele platouri ale Abisiniei; el este cel care determină acel fenomen care a impresionat lumea antică: revărsările Nilului. Din cauza distanţei lungi de parcurs, viitura, pornită în mai–iunie de la Tropice, nu ajunge în Egipt decât în iulie; începând cu această dată, ea nu conteneşte a se mări datorită apelor din Abisinia (intervalul cel mai abundent în ploi se situa între iunie şi octombrie). Creşterea Nilului este aşadar o creştere de vară, lucru primordial într-o ţară sahariană unde maximul de temperatură medie şi absolută se situează în lunile iulie şi august. Solul Egiptului este deci acoperit de apă în epoca în care soarele ar risca să usuce vegetaţia. În timpul iernii, apele scăzute ale fluviului sunt, graţie aportului ecuatorial, suficiente pentru a iriga culturile prin intermediul diferitelor sisteme de distribuţie, specifice tuturor oazelor.

Pământul. Nilul nu aduce doar apa. Viitura soseşte încărcată cu mâl dislocat în special din pământurile vulcanice ale Abisiniei de Sus. În Egipt, cursul mai lent al fluviului favorizează depunerea aluviunilor pe câmpurile inundate. Mâlul, completat de humus vegetal, constituie solul atât de fertil al Egiptului, care permite astăzi două sau trei recolte anuale. Se înţelege de ce egiptenii, în faţa acestei inundaţii care le aducea simultan apă şi pamânt, au făcut din ea un zeu, pe Hapi, şi i-au compus imnuri de slavă. „Onoare ţie, Hapi, ieşi din pământ şi vino pentru a da viaţă Egiptului; tu, care ascunzi venirea ta în tenebre (egiptenii nu cunoşteau unde se află izvoarele Nilului), şuvoi care se întinde peste livezi [...] pentru a da viaţă tuturor celor cărora le este sete. De cum el se ridică, pământul strigă de bucurie, toate burţile se înveselesc, toate spinările se scutură de râs, toţi dinţii sfărâmă."

Oamenii. După cum am remarcat deja, apa şi pământul nu ar fi fost de-ajuns, pentru a crea oaza egipteană mai era nevoie şi de acţiunea umană. Or, stabilirea oamenilor a fost asigurată de îndată ce Valea Nilului a devenit propice locuirii. Deşertificarea Saharei nu a avut loc dintr-o dată, ci progresiv. Pe măsură ce clima se usca, o parte a populaţiei care trăia pe vastul platou saharian a trebuit să se concentreze în jurul punctelor cu apă si, în special, în apropierea Nilului. Aceasta a constituit în epoca istorică fondul populaţiei egiptene. În continuare, vom studia caracteristicile acestor locuitori.

Aşadar, încă din epoca cea mai timpurie a istoriei omeneşti, Egiptul poseda elementele necesare vieţii unei oaze prospere. Această viaţă, cu caracteristici bine determinate, a marcat la rândul ei societatea umană. Noi, cei de astăzi, suntem foarte impresionaţi de stabilitatea

poporului egiptean „cel mai puţin revoluţionar din lume". Această trăsătură, care nu este o iluzie (sistemul politic egiptean s-a menţinut cu urcuşuri şi coborâşuri vreme de peste patru mii de ani) a fost favorizată de necesitatea unei guvernări puternice, în măsură să asigure irigaţiile. Căci pentru ca revărsările Nilului să fie profitabile, trebuie ca ele să nu fie nici prea abundente, nici prea sărace, dar în primul rând trebuie să fie bine repartizate. Repartizarea apelor, care este problema esenţială în toate oazele (să ne gândim la jurisdicţia asupra apei în oazele Africii de Nord), necesită în Egipt baraje şi, mai ales, canale de irigaţii cu diguri bine întreţinute. Această întreţinere nu poate fi asigurată decât de o autoritate centrală puternică, în măsură să se impună în *toate* provinciile. Prin urmare întregul sistem politic egiptean se bazează pe o necesitate fizică şi geografică fără echivalent în societăţile noastre occidentale. Această necesitate a fost bine intuită de către egipteni. Pe un basorelief din mileniul al IV-lea î.Hr., centrul scenei arată un canal (sau poate chiar Nilul) lângă care străjuieşte însuşi faraonul. Apa era obiectul preocupărilor constante ale locuitorilor din Valea Nilului. Pe primele liste regale pe care le avem, ca element esenţial al fiecărui an, este înscrisă înălţimea viiturii Nilului, înălţime de care depindea viaţa din toată ţara. Nu este exclus ca impozitul să fi fost calculat în funcţie de acest parametru. Efectul geografiei nu se opreşte aici, putem spune că civilizaţia egipteană are obsesia apei. Apa este ofranda tipică făcută pentru morţi. În scrisorile ieşite din comun pe care uneori cei vii le adresau morţilor, aceştia erau ameninţaţi că, dacă nu se supun poruncilor care li se dau, nu „li se va mai turna apă", în aşa măsură era aceasta socotită vitală şi indispensabilă. Tot aşa, într-un text geografic, diferitele ţări sunt departajate în funcţie de apa

pe care o beau locuitorii: apă din Nil, apă din fântâni, apă din pâraie, apă de ploaie. În sfârşit, într-un alt text, autorul egiptean distinge patru tipuri diferite de puţuri. Aceste exemple arată că, în viaţa lor administrativă, în concepţiile religioase, în descrierile lor, chiar în graiul lor (limba egipteană are peste douăzeci de termene pentru a desemna aspectul variabil al Nilului), egiptenii au fost marcaţi de statutul lor de locuitori ai oazei. Acest statut a fost, de asemenea, şi cel care i-a făcut să simtă valoarea pământului arabil. Pentru a-şi desemna ţara, ei o numeau „pământul negru" (*ta Kemt*) spre deosebire de deşertul arid, care este roşu. Apoi, pentru a nu ocupa terenul cultivabil, ei îşi aşezau satele pe deşert atunci când nu găseau nici o înălţime care să-i pună la adăpost de inundaţii. Egiptul este o ţară cu habitat grupat, ceea ce se observă pregnant în peisaj. Este rezultatul unei necesităţi geografice: locuitorii trebuie să se protejeze de ape, irosind totodată minimum de teren arabil.

Marcată de faptul că Egiptul este o oază, civilizaţia sa a fost influenţată şi de *climă* care este în mod esenţial saharianã (cu excepţia zonei de litoral din Delta Nilului). Precipitaţiile sunt practic nule (33 mm medie anuală), vânturile sunt uscate (mai puţin vântul de nord) iar temperatura zilnică se caracterizează printr-o mare diferenţă între perioada diurnă şi cea nocturnă, iarna acest ecart fiind de 15–16°. Cu toate acestea, clima aridă nu a fost dintotdeauna specifică Egiptului. Din anii 5000 şi până în 2350 î.Hr., din neoliticul incipient până în epoca marilor piramide, clima era mai umedă, iar savana domnea peste deşertul actual, de o parte şi de alta a Nilului. Această relativă umiditate a facilitat trecerea graduală de la o economie de vânători–culegători la cea de agricultori–păstori. Ea a permis, totodată, schimburile între Asia şi Africa, precum şi cele între Nubia şi Egipt.

În sfârşit, clima din bazinul superior al Nilului influenţează profund, indirect, ecologia Văii de Jos. Am văzut cum viaţa în Egipt depinde în întregime de revărsările Nilului. Acestea sunt determinate de valurile de ploi din munţii Etiopiei, unde iau naştere Nilul Albastru, Atbara şi Sobat. Musonul de vară, venit din Oceanul Indian, alimentează precipitaţiile care se abat, din mai şi până în septembrie, asupra înaltelor platouri ale Etiopiei. Apele, colectate de către Nilul Albastru şi afluenţii săi abisinieni, declanşează unda de viitură. Or, ploile musonice sunt variabile; în consecinţă, viitura este inconstantă atât prin data ei de apariţie, cât şi prin durată şi volum. Această inconstanţă, fenomen climatic, i-a obligat pe locuitorii Nilului egiptean să elaboreze treptat un sistem de apărare şi să dobândească stăpânirea fenomenului revărsărilor. Din 30 de revărsări observate, cu greu 13 ar putea fi socotite suficiente. Trebuiau deci prevăzute soluţii pentru perioadele de secetă, mai cu seamă că anii fără ape mari puteau să se succeadă. Rolul puterii centrale era acela de a crea rezerve de cereale în hambarele regale, pentru a putea fi depăşite perioadele de criză. Dacă guvernarea nu asigura la timp întreţinerea sistemului hidrotehnic delicat care controla apele, exista riscul ca acestea să pustiască totul, readucând valea la stadiul ei primitiv. În Egipt, ordinea politică condiţiona ordinea din natură iar anarhia era întotdeauna sinonimă cu foametea.

Civilizaţia egipteană a fost puternic marcată de configuraţia geografică a ţării. Să ne imaginăm o ţeavă lungă şi subţire înzestrată la un capăt cu o gură de stropitoare. Această curioasă imagine a ţării, în care ţeava este Egiptul de Sus, iar stropitoarea Egiptul de Jos, a fost percepută ca atare de înşişi locuitorii ei. Terenurile cultivate nu au oarecare lărgime decât în Deltă, în rest ele nefiind

mai late de câţiva kilometri. Egiptul adună, la o lungime de 1500 km, circa 30 000 km² de teren cultivabil, o suprafaţă comparabilă cu cea a Belgiei. Situaţia a avut repercusiuni asupra vieţii politice şi administrative a ţării. Am remarcat mai sus tendinţele spre unificare şi stabilitate pe care le cere necesitatea irigaţiilor şi a organizării economice. Imensa panglică pe care o reprezintă Egiptul nu are altă cale de comunicaţie decât Nilul şi este foarte dificil pentru un suveran să supravegheze în mod eficace o autoritate locală aflată uneori la o distanţă de peste 1000 km de capitală. Într-o epocă în care nici măcar calul nu era cunoscut, drumul nu putea fi străbătut decât după lungi zile de navigare pe fluviu. De aceea, de îndată ce puterea centrală slăbea, guvernatorii provinciali se transformau în mici potentaţi. Istoria Egiptului este astfel împărţită între tendinţa de concentrare politică care favorizează nevoile vitale ale ţării şi cea de fărâmiţare administrativă, facilitată de extrema lungime a teritoriului. De aici rezidă importanţa provinciei, a *nomei*, în viaţa Egiptului. Foarte îndepărtată de centrul administrativ, provincia trebuie să poată trăi prin propriile mijloace. Egiptul, prin condiţiile sale naturale, era în acelaşi timp un stat cu puternică concentrare politică şi cu descentralizare administrativă. O consecinţă imediată a reprezentat-o rapidul progres al egiptenilor în arta navigaţiei. Neavând alt drum decât cel fluvial, egiptenii au fost obligaţi să se folosească în mod curent de ambarcaţiuni, chiar dacă nu au făcut-o decât pentru a traversa de pe un mal pe altul. Putem spune că însăşi religia a suferit influenţa acestei necesităţi naturale: egiptenii credeau că soarele traversează cerul într-o barcă. Chiar şi pe plan tehnic legătura cu fluviul a avut urmări: cârma cu articulaţie a fost inventată de egipteni; în schimb, carul cu roţi le-a fost adus din afară.

Prin poziţia sa la extremitatea estică a continentului african, Egiptul a fost punctul de contact între lumile asiatică, mediteraneană şi africană. Această poziţie avea să-şi împlinească toate valenţele abia în epoca modernă, atunci când străpungerea Istmului Suez şi dezvoltarea Africii Australe şi Centrale au făcut din Valea Nilului şi din Marea Roşie mari drumuri de trecere de la nord la sud, din Extremul Orient şi Africa spre Europa. Ea însă a început să influenţeze viaţa politică egipteană încă din epoca faraonică. Într-adevăr, aşa cum am arătat, lungimea ţării impune, din raţiuni atât politice cât şi administrative, amplasarea capitalei pe cât posibil în mijlocul ţării, astfel încât puterea regelui să iradieze uşor pe tot ansamblul văii. Încă din epoca thinită şi, fără îndoială, din epoca preistorică, acest centru vital a avut tendinţa să se stabilească în regiunea Memphisului (în apropierea actualului Cairo); de aici, într-adevăr, administraţia regală putea să supravegheze Delta şi Valea de Sus. Atunci când faraonii Imperiului Nou şi-au instalat capitala la Theba[1], scopul a fost acela de a fi mai aproape de Nubia, spre care Egiptul se extinsese apreciabil şi care îi procura mijloacele — oameni şi materii prime — indispensabile politicii de expansiune pe care o ducea. Nenorocirea era că Theba avea marele inconvenient de a fi amplasată departe de Deltă. Ori, începând cu Imperiul Nou, Egiptul a început să resimtă neplăcerile care rezultau din poziţia sa la răspântie de drumuri. Imperiile asiatice erau atunci în plină expansiune şi s-au lovit de Egipt. Curând după aceea, al doilea val indoeuropean, pornit de la nord de Mediterana spre sud, a întâlnit ţărmurile egiptene. Astfel,

[1] Denumirea metropolei egiptene provine de la Homer (*Iliada*, IX, 382). Desemna teritoriul şi vestigiile arhitectonice situate pe malul estic şi vestic al Nilului, în apropiere de actualul oraş Luxor.

Egiptul era ameninţat din două părţi pe frontul său mediteranean. Pentru a se apăra, el a fost obligat să-şi maseze forţele în Deltă. Asistăm deci, începând cu a XIX-a şi mai ales cu a XX-a dinastie, la deplasarea centrului de greutate egiptean, care tinde să se stabilească în Deltă, şi putem spune că lunga decădere a Egiptului începută în această epocă se datorează faptului că acesta nu a fost capabil să îşi reformeze organizarea internă. Împrejurările cereau ca centrul politic să fie plasat cel mai aproape posibil de Mediterana, care devenise placa turnantă a lumii antice, ele impuneau ca Egiptul să fie prezent aici cu toate forţele sale, adică cu resursele pe care i le furniza Africa. Dar dacă faraonii au înţeles necesitatea de a se instala în Deltă, ei nu au putut să menţină unitatea ţării, care singură le-ar fi permis să joace un rol eficace în lumea nouă ce se creiona în faţa lor. Astfel, o circumstanţă geografică, prezenţa Egiptului în lumea mediteraneană, obliga capitala să fie aşezată cât mai la nord posibil, iar o altă circumstanţă geografică, lungimea extremă a ţării, îi împiedica pe faraonii instalaţi în Deltă să guverneze eficient ţara şi în special posesiunile sale africane, sursă a puterii lor. Redus doar la faţada lui mediteraneană, Egiptul nu mai putea juca decât un rol de mâna a doua în istoria lumii antice. Astfel, lumea egipteană, bogată în contraste, unde ariditatea deşertului pune în valoare bogăţia Văii Nilului, unde interminabila întindere a teritoriului se opune unităţii pe care o cer condiţiile de viaţă, formează un fond de bază remarcabil pentru societatea destinată să se nască, să prospere şi să dispară aici. Herodot intuise bine lucrurile atunci când scrisese, la începutul istoriei sale: „Egiptenii, care trăiesc sub o climă unică, pe malul unui fluviu care oferă un caracter diferit de cel al altor fluvii, au şi adoptat, aproape în toate privinţele, moravuri şi obiceiuri diferite de

ale celorlalţi oameni". Era indispensabil să fie pusă în valoare originalitatea acestui cadru pentru a fi înţeleasă societatea căreia îi vom studia, mai jos, elementele umane.

4. Locuitorii

Încă din epoca cea mai îndepărtată din istoria umanităţii, din paleoliticul inferior, Valea Nilului a fost locuită de om. Este însă dificil de ştiut cărei rase îi aparţineau aceşti primi locuitori. Rarele fragmente de oase umane care au ajuns până la noi nu ne permit o atribuire etnică indiscutabilă. Nu putem şti nici dacă această rasă s-a perpetuat înspre neolitic. Sfârşitul paleoliticului superior, către anii 15 000 î.Hr., coincide cu o perioadă de uscare a climei în Africa septentrională şi orientală. Triburile, care rătăceau încă prin savana sahariană la sfârşitul paleoliticului şi în mezolitic, au avut atunci tendinţa să emigreze şi să se concentreze în jurul punctelor cu apă. Este posibil ca în această perioadă să se fi format un fond de populaţie egipteană, cu atât mai puţin omogen cu cât un alt val de imigraţie, venit dinspre deşert, a avut loc către 2400 î.Hr., atunci când, după faza umedă a subpluvialului neolitic, a început o nouă perioadă secetoasă. Prin urmare, populaţia Egiptului nu a fost niciodată o *rasă* pură. Prin originea sa, ea este categoric *africană*. Se pare, într-adevăr, că elementul ei dominant a fost totdeauna înrudit cu alte populaţii din Africa de Nord şi de Est, cum ar fi etnia bedjas din Africa Orientală şi berberii din Libia. Dar chiar şi acest fond nu a rămas pur, fără îndoială că elemente semitice, venite fie din nord, prin Sinai, fie din sud, prin Marea Roşie şi Deşertul Arabiei, s-au amestecat de timpuriu cu fondul populaţiei autohtone.

A exista cândva tendinţa de a exagera aportul semitic, dar în realitate acesta s-a topit în sânul majorităţii. Trebuie să mai adăugăm şi oarecare aport de rasă neagră, nubiană, se pare de mică importanţă. Ca atare încă din Imperiul Vechi populaţia se compunea dintr-un fond autohton în care se infiltraseră câteva elemente semitice şi nubiene. Ea nu avea să se schimbe de-a lungul mileniilor şi nu este neobişnuit să regăsim tipul antic la ţăranii egipteni de astăzi. Putem spune, aşadar, că populaţia egipteană este africană în ansamblul său, dar africană *albă*; elementele semitice pe de o parte şi negre, pe de altă parte, care au putut să se infiltreze, nu au fost niciodată atât de numeroase încât să-i modifice aspectul.

Este dificil, dacă nu imposibil, să stabilim numărul locuitorilor Egiptului Antic. Pe baza unor documente greceşti şi romane se admite în general că această populaţie număra aproximativ 7 milioane de locuitori. Dar această cifră trebuie mai curând socotită un maxim şi ştim că, în cursul istoriei sale, Egiptul a cunoscut perioade de spor demografic, marcate de întemeieri de noi oraşe, precum şi perioade de depopulare, atestate în diferite texte. „Desigur, femeile lipsesc, nu se mai procreează" menţionează unul dintre ele. Oricum ar fi fost, prin cifra relativ scăzută a populaţiei sale, Egiptul se aseamănă cu alte civilizaţii ale antichităţii clasice, dar vom vedea că acest spor demografic scăzut va constitui un dezavantaj atunci când el se va găsi în faţa masivelor coaliţii asiatice.

5. Limba şi scrierea

În afara trăsăturilor fizice ale rasei, o populaţie se caracterizează şi prin limbă. De unde vine limba egipteană? Multă vreme specialiştii s-au întrebat dacă ea

este de origine semitică sau, dimpotrivă, africană. S-a pus chiar problema dacă nu este de origine oceaniană! În general şi astăzi se admite că egipteana, limbile cuşitice (limbi sudaneze), berbera şi limbile semitice formează grupe de limbi independente una de alta, dar care derivă dintr-o limbă comună. Aceasta ar explica asemănările numeroase existente între un grup şi altul, în special între egipteană şi limbile semitice şi între berberă şi egipteană. Ar deveni inutile astfel toate ipotezele (mai ales ale invazi-ilor) care fuseseră avansate cândva pentru a explica aceste asemănări. Ca atare, prin limbă ca şi prin fizic, egipteanul se înrudeşte cu alte popoare din Africa albă.

Limba egipteană ne-a fost transmisă prin inscripţiile din epoca thinită, adică din jurul anilor 3100 î.Hr. Ea a dezvoltat aşadar una dintre primele scrieri cunoscute şi e folositor să spunem câteva cuvinte despre aceasta. Am văzut care a fost povestea descifrării sale. Trăsătura specifică acestei scrieri este caracterul autohton. Semnele hieroglifice sunt inspirate toate din flora şi fauna nilotică, ceea ce probează că ea a apărut şi s-a dezvoltat aici.

Scrierea egipteană ne-a parvenit sub trei forme diferite. Prima dintre ele, numită *hieroglifică*, era destinată în mod special inscripţiilor de pe monumente şi reproducea semnele sub o formă foarte artistică. De exemplu o pasăre nu este indicată doar prin conturul ei, ci şi prin toate trăsăturile interioare, desenul aripilor, al ochilor, al ciocului etc; presupunem că executarea unei astfel de inscripţii dura foarte mult, chiar simplificând desenul, căci un singur cuvânt putea conţine până la cinci sau şase semne diferite. De aceea, încă din perioada timpurie, a fost folosită o scriere cursivă care poartă numele de *hieratic* (vezi pag 33, fig.1). Cu aceste caractere au fost scrise majoritatea textelor literare, administrative şi juridice care au ajuns până la noi. În

sfârşit, în epoca târzie, hieratica s-a simplificat la rândul său pentru a da naştere scrierii *demoticei* [2], în care semnele erau atât de simplificate încât sunt imposibil de recunoscut prototipurile hieroglifice. În demotică au fost redactate documente juridice foarte importante, care sunt adesea singurele izvoare existente pentru studierea anumitor instituţii. Indiferent că este vorba despre hieroglifică, hieratică sau demotică, e remarcabil că scrierea egipteană a rămas permanent fidelă principiului său original şi, deşi poseda semne simple, nu a devenit niciodată alfabetică, aşa cum s-a întâmplat cu feniciana, greaca şi limbile noastre moderne. Sistemul scrierii egiptene este complex. Pe de o parte, lucrurile materiale pot fi reprezentate prin imaginea lor. Pentru a scrie cuvinte ca vâslă, arc, căruţă, este suficient să fie desenate o vâslă, un arc, o căruţă. Este ceea ce se numeşte *pictografie*; scrierea egipteană s-a servit în mod curent de ea în decursul tuturor epocilor.

Dar pictografia nu permite să exprimi orice: cum să reprezinţi de exemplu acţiuni ca: a căuta, a alerga, a urca; sau cuvinte abstracte ca: gândire, dragoste, etc. Pentru a rezolva această dificultate, egiptenii au folosit principiul rebusului: au descompus cuvintele abstracte în atâtea elemente câte erau necesare pentru a putea fi reprezentate prin obiecte care *sunau* la fel. Să luăm un exemplu din limba franceză: cum se scrie prin procedeul egiptean un cuvânt ca „détourner" (a deturna)? Îl putem împărţi în trei elemente şi să desenăm succesiv un zar (dé), apoi un turn (tour) şi în final un nas (nez). (vezi pag. 33, fig. 2–3). Acesta este principiul scrierii hieroglifice, aşa cum a fost folosit în epoca thinită pentru a scrie numele proprii. Dar,

[2] Prin demotică înţelegem atât o etapă în evoluţia limbii egiptene antice, cât şi un sistem de scriere.

pentru a putea fi utilizabil, acest sistem trebuia completat. Mai întâi, cuvântul ales pentru sunetul pe care îl reprezenta putea să dea loc la confuzii; astfel, imaginile turnului şi ale nasului puteau fi greşit interpretate, fiind citite spre exemplu „castel" sau „nară". Pentru a evita atare erori, egiptenii au adăugat, fie înainte, fie după semnul silabic, un semn alfabetic care preciza modul de citire (aşa vom face şi noi precedând turnul (tour) cu un „T" şi scriind un „Z" după nas (nez). În fine, ei încheiau cuvântul printr-un semn care nu se citea, dar care preciza modul de lectură, evocând sensul general al cuvântului printr-o idee: de exemplu ideea de mişcare, de bătrâneţe, de forţă etc. Aceste semne erau stabilite şi consacrate. Pentru a putea încheia exemplul nostru vom adăuga, după desenele pe care le-am făcut, un om care *întoarce (détourne)* capul, pentru a evoca ideea de întoarcere conţinută de cuvântul pe care l-am scris fonetic. Cuvântul egiptean are deci în acelaşi timp semne fonetice, ca literele noastre din alfabet, precum şi semne ideografice, pentru care nu avem echivalent, dar pe care scrierea chineză le conţine încă. Pe de altă parte, semnele fonetice pot reprezenta două sau chiar trei consoane printr-un singur desen — acestea sunt silabicele (vezi pag. 33, fig.4). Sistemul hieroglific este foarte suplu, se poate scrie deopotrivă de la dreapta la stânga sau de la stânga la dreapta, sau de sus în jos. Există un fel de ortografie, iar memoria facilitează lectura. Semnele silabice sunt numeroase (doar cele *uzuale* numără câteva sute) şi sunt întotdeauna însoţite de două sau chiar trei semne alfabetice care ajută la citire. Cu toate acestea, egiptenii n-au mers aşa departe încât să inventeze scrierea alfabetică aşa cum o cunoaştem noi: nu numai că nu au abandonat semnele ideografice şi pe cele silabice pentru a descoperi alfabetul, dar, cu timpul, s-au

îndepărtat tot mai mult de o atare eventualitate; scrierea egipteană din epoca târzie, care multiplică semnele, este mult mai departe de scrierea alfabetică decât textele din Imperiul Vechi, care folosesc semnele mai pragmatic. Hieratica şi demotica nu simplifică scrierea prin eliminarea semnelor inutile, ci printr-o *grafie* mai rapidă. Din punct de vedere gramatical, egipteana este o limbă caracterizată de ordinea riguroasă a locului unde sunt amplasate cuvintele în propoziţie, succesiunea obişnuită fiind: predicat, subiect, complement direct şi, la urmă, complemente indirecte. Nu există „cazuri", ca în latină şi greacă, dar apare o dificultate specifică ce rezidă din lipsa conjuncţiilor, ceea ce face anevoioasă determinarea legăturii sintactice care uneşte o propoziţie cu cea precedentă sau cu următoarea.

Din momentul descifrării scrierii, documentele au devenit inteligibile, ele constituind la ora actuală principalele izvoare ale istoriei egiptene; natura acestor izvoare este foarte diversă. Există istorisiri biografice inscripţionate cu hieroglife pe stele sau pe pereţii mormintelor unor persoane particulare, relatări oficiale ale campaniilor militare regale scrise pe papirusuri ori gravate în piatră, texte literare sau administrative scrise în hieratică pe papirusuri, pe suport lemnos ori pe simple cioburi de ceramică sau piatră (*ostraca*); uneori izvoarele sunt simple nume gravate pe mici obiecte, scarabei sau statuete. Reunirea tuturor acestor documente a permis reconstituirea istoriei Egiptului, aşa cum o vom aborda în continuare.

Hieroglife elaborate (dinastia a XVII-a)

Hieroglife simple (dinastia a XII-a)

Hieratică (dinastia a XX-a)

Demotică (secolul al III-lea î. Hr.)

Figura 1

Figura 2

Figura 3

a
Semne silabice = htp = ms = mr

b
Semne alfabetice = htp = p = m = n = s

c
Semne ideografice = a gândi / a simţi = forţă = mişcare

Figura 4 — Diferite tipuri de semne

Planşa I — Scrierea hieroglifică

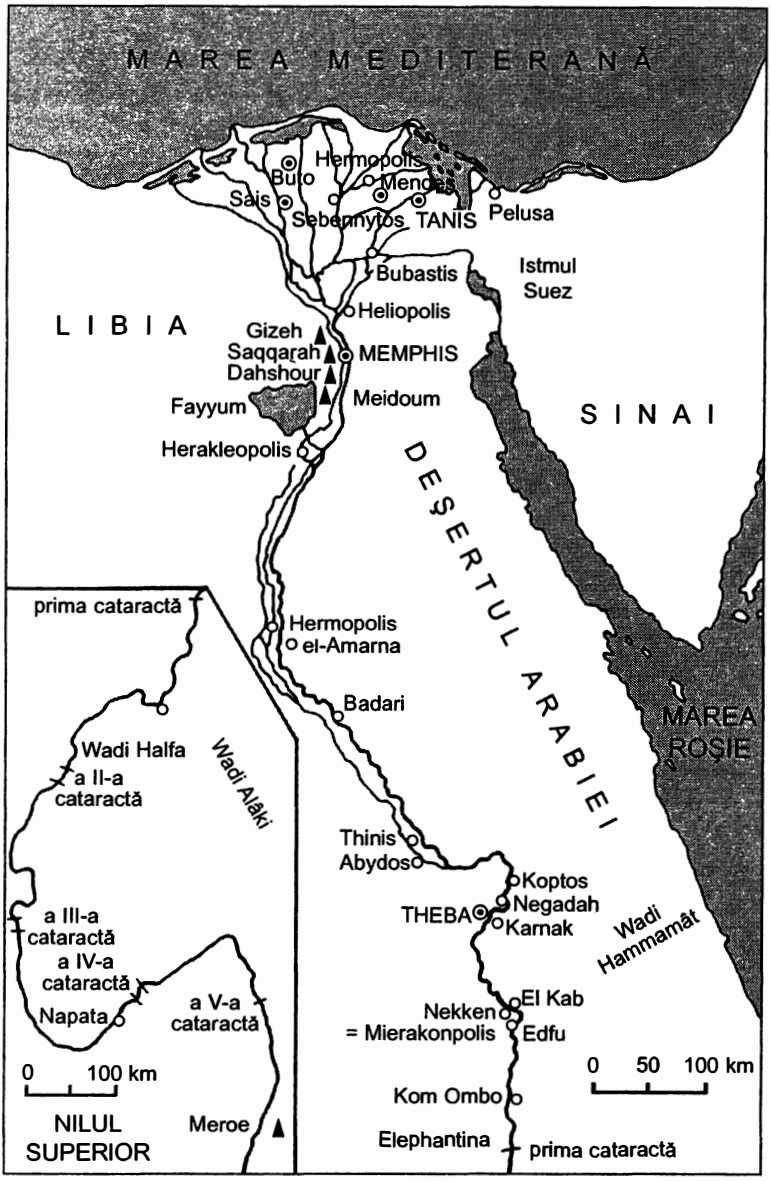

Harta I — Egiptul

PARTEA A DOUA

ISTORIA EGIPTULUI

În urmă cu o sută de ani, cunoaşterea istoriei egiptene se rezuma la ceea ce ne transmiseseră câţiva istorici greci: câteva nume şi anecdote, adesea scandaloase, despre un oarecare număr de faraoni. Aveam, de asemenea, ceea ce ne rămăsese din opera lui Manethon: o listă de regi grupaţi în treizeci de dinastii. În afară de acestea, nu se ştia nimic. Descoperirea lui Champollion a permis, după 1822, umplerea cadrului gol existent. Astfel, istoria Egiptului a devenit realitate. Aceasta însă nu trebuie să ne facă să credem că o cunoaştem ca pe istoria Romei ori a Greciei. Egiptul antic nu are echivalentul unui Tucidide, nici a unui Tacit sau a unui Titus Livius, iar nimic nu ne face, până în prezent, să presupunem existenţa vreunuia. Suntem obligaţi să-i reconstituim istoria doar pe baza listelor de regi ce ne-au parvenit, prin monumentele care au dăinuit şi prin rezultatele săpăturilor arheologice. În cazurile cele mai favorabile, posedăm relatări pe care suveranii ni le-au lăsat cu privire la propriile lor acţiuni, dar nu avem deloc o expunere istorică în sensul riguros pe care îl are acest cuvânt. Istoria reconstituită în acest fel este foarte searbădă; cel mai adesea nu sunt decât nume şi date, elemente fragile dacă ne gândim că datele sunt adesea conjuncturale şi că, pe de altă parte, ordinea şi succesiunea regilor nu este sigură. Doar cu mare greutate câteva personalităţi puternice reuşesc să rupă cenuşiul uniform care învăluie încă excesiv domniile faraonilor. Ne putem spune, evident, că printre atâţia regi necunoscuţi, mulţi nu prezintă decât un interes foarte relativ. Puţin ar conta, de exemplu, pentru istoria Franţei dacă personaje precum Childeric al III-lea sau Francisc al II-lea ar fi dispărut din amintire nelăsându-ne decât

numele şi anii între care au domnit. Pentru Egipt lucrurile sunt mult mai grave. Să ne imaginăm o istorie a Franţei în care nu s-ar şti nimic nici despre Războiul de o Sută de Ani, nici despre Războaiele Religioase, nici despre Revoluţia de la 1789; o istorie care nu ar fi cunoscută, şi aceasta doar în linii generale, decât prin domniile Sfântului Ludovic, ale lui Filip August, Francisc I, Henric al IV-lea, Ludovic al XIII-lea, Ludovic al XIV-lea, Ludovic al XV-lea, şi în sfârşit, prin existenţa Imperiului, fără nici un document care să ne lumineze asupra perioadelor intermediare. Să ne imaginăm cum ar arăta o astfel de istorie şi vom avea aproximativ aspectul istoriei Egiptului, aşa cum o cunoaştem astăzi. Perioadele integral sau aproape integral necunoscute reprezintă aproape două treimi din ea; din cele treizeci de dinastii enumerate de către Manethon, numai unsprezece sunt cunoscute în mod satisfăcător. În plus, mai sunt şi perioadele de tranziţie, de tulburări şi răsturnări, despre care ar fi atât de important să avem date, dar despre care nu ştim aproape nimic. Dacă am pierde din vedere aceste lacune am avea o perspectivă falsă, căci în Egipt, ca şi în alte părţi, perioadele de ordine şi înflorire sunt cele mai rare, în vreme ce epocile tulburi, anarhice sau fără glorie sunt cele mai lungi. Ori, acestea din urmă pot avea o influenţă asupra celorlalte şi dacă le-am ignora, am fi condamnaţi a nu înţelege complet epocile de bunăstare.

Conform lui Manethon, cei aproximativ o sută optzeci de regi care au stăpânit Egiptul sunt grupaţi în treizeci de dinastii. Dar termenul de dinastie trebuie luat aici într-un sens restrâns şi faptul că un anumit număr de regi aparţin aceleiaşi dinastii nu înseamnă că ei se trag din acelaşi strămoş. Adesea legătura care îl uneşte pe un faraon cu succesorul său ne scapă. În sfârşit, dinastiile nu au o importanţă egală; unele dintre ele, a VII-a de exemplu, sunt fictive, altele sunt paralele (a XXIII-a, a XXIV-a şi a XXV-a); unele nu numără decât câţiva suverani (a XXVIII-a are unul singur, a XXIV-a doi), altele au câte zece (a XVIII-a numără paisprezece). Întrucât este anevoios a se lucra cu această acumulare de regi, despre majoritatea cărora nu se cunoaşte nimic în afară de numele lor, istoria Egiptului a fost împărţită

în patru perioade: *Imperiul Vechi*, care cuprinde dinastiile a III-a, a IV-a, a V-a, a VI-a, a VII-a şi a VIII-a, *Imperiul de Mijloc,* cu dinastiile a XI-a şi a XII-a, *Imperiul Nou,* cu dinastiile a XVIII-a, a XIX-a şi a XX-a, în sfârşit *Epoca Târzie,* care merge de la dinastia a XXI-a la cucerirea macedoneană. Perioadele de tulburări sunt: 1) Perioada care separă Imperiul Vechi de Imperiul de Mijloc, epocă de mişcări sociale şi războaie civile. Ea se întinde de la sfârşitul dinastiei a VIII-a până la mijlocul celei de-a XI-a şi poartă numele de *Prima Perioadă Intermediară*; 2) Perioada dintre Imperiul de Mijloc şi Imperiul Nou, în care au avut loc războaie civile şi invazii străine. Ea este cea de-a *Doua Perioadă Intermediară* sau *Epoca Hyksoşilor*, după numele invadatorilor. Prima şi a doua dinastie, care formează ceea ce se numeşte *Epoca Arhaică* sau *thinită*, după numele capitalei, sunt oarecum puse deoparte şi ataşate perioadei denumite *predinastică*, care precede unificarea istorică a Egiptului. Este de altfel dificil să departajăm aceste prime dinastii, ca şi epoca predinastică, de preistoria propriu-zisă. Ele nu sunt cunoscute decât prin obiecte sau prin foarte scurte inscripţii, titluri sau nume proprii care nu ne ajută prea mult în cunoaşterea istoriei acestei epoci. În sfârşit, există tendinţa mai recentă de a separa Imperiul Nou de Epoca Târzie printr-o *a Treia Perioadă Intermediară*, care cuprinde dinastiile a XXI-a, a XXII-a, a XXIII-a şi a XXIV-a.

Întrucât dimensiunile reduse ale lucrării de faţă ne obligă să tratăm destul de fugar istoria Egiptului, vom expune în acest cadru simplificat trei mari părţi generale. Una dintre ele o vom intitula *Secolele obscure* şi va cuprinde perioada care se întinde din neolitic până la sfârşitul dinastiei a II-a; a doua parte, *Egiptul clasic*, va trata Imperiul Vechi, Imperiul de Mijloc şi Imperiul Nou; în sfârşit, a treia parte, *Decăderea*, va merge de la a XX-a dinastie până în ajunul cuceririi lui Alexandru cel Mare.

Capitolul I

SECOLELE OBSCURE
(Preistoria. Epoca arhaică)

1. Cronologia

Cea dintâi problemă care se ridică în privinţa acestei epoci foarte străvechi este una cronologică. Când putem data exact începuturile istoriei şi civilizaţiei egiptene? Pentru a găsi un răspuns acestei chestiuni nu avem la îndemână decât puţine elemente. În inscripţiile de pe monumentele lor, egiptenii nu se foloseau, cum o facem noi, de un sistem cronologic unificat. Ei nu spuneau spre exemplu: „în anul 1620, sub domnia regelui X..." ci „în anul 4 al domniei regelui X..." şi la fiecare nouă domnie reveneau la anul 1. Aşadar, pentru a fixa pe baza datării egiptene data urcării pe tron a primului rege cunoscut, ar trebui să avem durata domniilor tuturor regilor. Or, nu numai că nu ştim cu certitudine durata tuturor acestor domnii, dar ştim că, în epocile tulburi, mai mulţi regi au domnit simultan. Ca atare, simpla adunare a anilor de domnie cunoscuţi nu ne poate da decât false indicaţii. Din fericire pentru noi, în afară de înregistrarea duratei fiecărei domnii, egiptenii foloseau pentru diviziunea timpului în anotimpuri, luni, zile, un calendar solar; ei utilizau şi un calendar lunar care marca sărbătorile religioase. Anul *solar* avea douăsprezece luni a câte treizeci de zile plus cinci zile suplimentare, numite de greci epagomene. Deci el număra în total trei sute şaizeci şi cinci de zile. Pe această bază s-au întemeiat toate calculele moderne ale

cronologiei egiptene. La originea anului egiptean trebuie să fi fost anul *agricol* şi, cum este logic într-o ţară în care totul depindea de Nil, el începea cu prima zi a inundaţiilor. Este de crezut că la începuturi doar fluctuaţiile nivelului apelor Nilului au servit drept bază a anului egiptean, însă curând (fără îndoială încă din epoca preistorică) localnicii au observat că ziua în care debutau inundaţiile era marcată şi de un fenomen astronomic. Steaua Sothis (Sirius în nomenclatura modernă) apărea la orizont în acea zi în acelaşi timp cu soarele. Acest fenomen a fost luat atunci drept punct de început al anului în aceeaşi măsură cu inundaţiile. Din acel moment cea dintâi zi a anului egiptean a fost marcată de două fenomene distincte: unul natural şi oarecum imprecis, începutul inundaţiilor; celălalt astronomic, apariţia, simultan cu soarele, a stelei Sothis. Dar, am văzut că anul egiptean conţinea doar trei sute şaizeci şi cinci de zile, pe când anul solar real are trei sute şaizeci şi cinci de zile şi *un sfert*. La fiecare patru ani, anul egiptean întârzia douăzeci şi patru de ore faţă de anul solar real, ceea ce făcea ca doar la un interval de o mie patru sute şaizeci de ani (ceea ce se numeşte o perioadă sothiacă) cele trei fenomene: răsăritul soarelui, apariţia stelei Sothis şi începutul inundaţiilor să se producă simultan în prima zi a anului egiptean. Este deci suficient pentru astronomii moderni să determine care erau apariţiile lui Sothis ce au coincis cu începutul lui iulie (pornirea inundaţiilor) la nivelul paralelei ce trece prin Memphis pentru a şti la ce dată egiptenii şi-au putut stabili calendarul. Coincidenţa s-a produs de trei ori în cele cinci milenii ce l-au precedat pe Hristos: 1) în 1325–1322 î.Hr., în vremea celei de-a XIX-a dinastii (lucru remarcat de scribii egipteni ai vremii); 2) în 2785–2782 î.Hr., către sfârşitul epocii thinite; 3) în 4245–4242 î.Hr., în plină

perioadă preistorică. S-a bănuit că în Textele Piramidelor ar exista aluzii la anul solar. Nenorocirea este că aceste texte nu sunt datate cu certitudine. Ele pot fi extrem de vechi, în care caz aluzia la anul solar ar putea indica că acest an *era utilizat înainte* de 2785. O atare eventualitate ar trimite momentul instituirii unui calendar la perioada sothiacă precedentă, în 4245. Textele nefiind cunoscute însă decât prin versiuni care datează, cel mai târziu, din anii 2400, ar fi deopotrivă posibil ca anul solar la care ele fac aluzie să fi fost adoptat cu trei secole mai devreme, adică în 2785. Se admitea iniţial că, în Egipt, calendarul solar a fost instituit între 4245 şi 4242 î.Hr.; abia de curând s-a demonstrat că evenimentul avusese loc abia în jurul anilor 2785. Particularităţile calendarului egiptean ne sunt extrem de preţioase. Într-adevăr, pe măsură ce timpul se scurgea, decalajul între anul astronomic exact şi anul adoptat de egipteni devenea tot mai important, trecând de la o săptămână la o lună, apoi la două luni, până ce anotimpurile ajungeau să fie complet decalate, iar vara calendarului oficial cădea în plină iarnă reală. Fără îndoială că o astfel de anomalie nu a putut scăpa scribilor egipteni: ne-au parvenit texte care notează diferenţa dintre apariţiile lui Sothis şi începutul anului oficial (destinat în principal fixării sărbătorilor religioase). Observaţiile scribilor le-au permis astronomilor moderni să dateze numeroase evenimente. Astfel s-au putut stabili cu certitudine anii anumitor domnii: cei ai unui rege din a XII-a dinastie (Sesostris al II-lea) şi a doi regi din dinastia a XVIII-a (Amenophis I şi Thuthmes al III-lea).

În concluzie, graţie cronologiei astronomice, cunoaştem cu siguranţă trei date de domnie ale regilor egipteni şi datele posibile ale introducerii calendarului în Egipt. Combinând datele obţinute de astronomie, datele furnizate

de listele regale (cele ale lui Manethon şi cele ale documentelor egiptene), cu genealogiile şi sincronismele faţă de istoria popoarelor vecine, s-a reuşit fixarea debutului istoriei Egiptului la începutul secolului XXX înaintea erei noastre. Metoda de datare cu C_{14} i-a ajutat pe istorici să capete un control, deloc neglijabil, al fixării în timp pentru evenimentele cele mai străvechi din trecutul Egiptului. Această metodă se bazează pe principiul că orice organism viu conţine o cantitate determinată de carbon radioactiv şi că această radioactivitate descreşte din momentul morţii pe baza unei curbe constante care a fost calculată. Întrucât se cunoaşte radioactivitatea normală a organismului viu, pentru a afla vârsta unui eşantion este suficientă determinarea valorii radioactivităţii remanente. Ca eşantioane se utilizează orice resturi organice: lemn, vegetale, păr, carne, oase calcinate etc. găsite cu ocazia săpăturilor arheologice. În anul 1976, printr-un rafinament al tehnicii, datele furnizate de metoda C_{14} au fost calibrate şi revizuite. În cazul preistoriei şi epocii predinastice aceste date sunt mai vechi decât se presupunea înainte. În cronologie absolută aceste date sunt:

Fayyum — neolitic (sau quarunian)	5700–4700
Predinasticul vechi (badarian/amratian Naqada I), Merimde Beni Salam, el Omari	5000–4000
Predinasticul recent (gerzeean, Maadi)	4000–3500
Predinasticul (sau epoca prethinită, Naqada III)	3500–3150
Epoca arhaică (sau thinită: dinastiile I–II)	3150–2700

Datele astfel obţinute confirmă, în linii mari, cronologia care fusese adoptată pe baza datelor sothiace. Anul 3150 î.Hr. ca moment de debut al perioadei *istorice* a Egiptului, chiar confirmat de metodele moderne, nu trebuie absolutizat. Este doar o dată aproximativă şi artificială care nu

marchează nici măcar începuturile scrierii, ci doar momentul realizării primelor vestigii scrise care ne-au parvenit. În realitate, civilizaţia egipteană este anterioară acestei date şi doar împrejurarea că nu s-au găsit documente scrise mai vechi de 3150 ne face să putem afirma că Egiptul nu avea civilizaţie înaintea acestei date. Civilizaţia şi scrierea sunt două noţiuni diferite. Am fi chiar tentaţi să afirmăm că secolele cu adevărat importante pentru istoria civilizaţiei din Valea Nilului s-au scurs între mileniul al V-lea şi anul 2700, care marchează începutul Imperiului Vechi. Între aceste date au avut loc formarea limbii, a scrierii, a religiei, a instituţiilor şi s-a realizat unitatea politică a ţării. De aici rezidă importanţa acestei perioade şi marele câştig pe care l-ar avea cercetarea istorică dacă epoca ar fi mai bine cunoscută. Din nefericire, datorită vechimii ei, aceasta este perioada cea mai obscură a istoriei egiptene. Totuşi, câteva elemente ne permit să aruncăm o rază de lumină asupra secolelor de început. Avem în acest sens două categorii de izvoare. Unele sunt arheologice, iar altele epigrafice.

Le vom examina mai întâi pe primele, care ne vor ajuta să studiem aspectul material al civilizaţiei nilotice până în ajunul epocii dinastice. Solul Egiptului, foarte uscat în locurile ocolite de inundaţii, păstrează admirabil tot ce este îngropat. Cercetările sistematice care au avut loc cam peste tot, dar mai cu seamă în Egiptul de Sus, au dezvăluit înzestrarea materială a oamenilor care i-au precedat pe egiptenii din epocile următoare, cele ale istoriei scrise.

2. Perioada paleolitică

Multă vreme s-a crezut că Egiptul nu a cunoscut „epocile de piatră" prin care a trecut Europa. Nimic mai fals. Nu numai că

există un neolitic egiptean, dar există şi un paleolitic. Nu vom spune decât câteva cuvinte despre acesta, întrucât este imposibil, la stadiul actual al cunoştinţelor, să stabilim vreo legătură între ocupanţii Văii Nilului din paleolitic şi cei din perioada următoare. Condiţiile de viaţă erau, de altfel, foarte diferite. Clima nu era aceeaşi, ci era mai umedă şi fără îndoială mai apropiată de clima ecuatorială actuală; Nilul ocupa pe atunci toată valea şi nu jumătate din ea, ca în prezent, iar aşezările umane se situau pe locuri azi acoperite de deşert. Abia către sfârşitul paleoliticului clima a suferit o degradare treptată care a dus, în neolitic, la un regim destul de apropiat de cel din epoca modernă.

Toate stadiile paleoliticului european sunt cunoscute şi în Egipt. Există faciesurile *precheleean, cheleean, acheulean*; un facies *levallois-musterian* şi faciesuri *musterian, aterian* şi *sebilian*, în sfârşit aurignacianul, solutreeanul şi magdalenianul sunt reprezentate de *capsian* şi cultura numită *din Heluan*.

Aşadar în toate epocile, Valea Nilului a fost locuită de om. Săpături recente au dorit să demonstreze că „protoegiptenii", în devans faţă de restul lumii mediteranene, ar fi cultivat orzul şi grâul în Egiptul de Sus la sfârşitul paleoliticului (către anii 13000 î.Hr.). Acesată ipoteză este în prezent abandonată. Pare însă sigur că orzul era consumat, dacă nu cultivat, la vest de Valea Nilului, în mileniul al VII-lea î.Hr.

3. Perioada neolitică

Săpăturile din ultimii ani au demonstrat existenţa unui neolitic în Egipt. Arta pietrei şlefuite şi ceramica, precum şi cultura cerealelor şi domesticirea animalelor au apărut cu mult timp înaintea utilizării cuprului.

Odată cu neoliticul, aspectul Văii Nilului se schimbă în întregime, din toate privinţele. Clima se apropie tot mai mult de cea actuală, Nilul se subţiază şi nu mai ocupă totalitatea văii sale, iar Egiptul se populează definitiv. Uscarea teritoriilor limitrofe şi transformarea lor în deşert tind să concentreze populaţia pe fâşia subţire fertilizată de apele fluviului. Putem considera pe

drept cuvânt aceste populaţii neolitice ca strămoşi direcţi ai egiptenilor dinastici. Aceşti locuitori nu aparţineau în mod sigur unei rase unice; ei rezultau deja dintr-un amestec de oameni de tip mediteranean (kuşito–hamiţii) cu alţii de tip negroid, tip care provenea el însuşi din rasele paleoliticului superior. Prin faptul că ocupă de acum încolo valea şi că a devenit cu adevărat egipteană, populaţia neolitică scapă parţial investigaţiilor noastre. Într-adevăr, terenul ocupat pe atunci de ea se găseşte în prezent acoperit de toată grosimea mâlului acumulat de Nil în decursul mileniilor. Ridicarea nivelului apei, ca urmare a acestor acumulări, face astăzi aproape imposibile săpăturile la nivelul neolitic. Acest nivel se află scufundat chiar la baza proeminenţelor de relief pe care s-au construit oraşele egiptene, unele întemeiate încă din acea epocă. Din fericire, există câteva excepţii; un anumit număr de situri arheologice ne-a făcut cunoscută civilizaţia neolitică egipteană. Aceste situri sunt concentrate la limita deşertului, iar în cadrul lor au fost evidenţiate necropole şi resturi de bucătărie. Acestea din urmă alcătuiesc grămezi mari, iar cercetarea lor este extrem de instructivă. Se găsesc aici oseminte de animale care permit reconstituirea faunei din epocă, oase şi excremente de vite care ne demonstrează că păstoritul era cunoscut şi, mai ales, grăunţe de orz şi ovăz, care indică faptul că exploatarea terenului din Valea Nilului era un fapt împlinit. Or, ocuparea teritoriului de către agricultori marchează, după părerea noastră, începuturile civilizaţiei Egiptului antic. Vom vedea, în continuare, că rolul primilor „şefi" a fost mai întâi acela de a constitui, în Egiptul de Sus şi în cel de Jos, centre protourbane, mici regate care au sfârşit prin a se unifica după ce se luptaseră între ele în decursul celei de-a doua jumătăţi a mileniului al IV-lea. Dar la baza însăşi a confederaţiilor iniţiale este noma; ea este o reuniune de teritorii agricole in jurul unei mici metropole. Nucleul de început al Egiptului a fost făcut de către ţăran şi este interesant de notat că acest nucleu era deja amorsat în neolitic, adică în preajma mileniului al VI-lea î.Hr. (menţionăm această dată doar pentru a fixa

repere temporale; singurele date precise cunoscute sunt cele furnizate de „C_{14} calibrat " pentru culturile Fayyum: 5500±250 şi 5000±180 î.Hr. şi el-Omari: 4000±230 î.Hr.). Uneltele acestor primi egipteni erau exclusiv din piatră, silexurile se distingeau deja prin frumuseţea tăieturilor, trăsătură care va caracteriza permanent lucrul în piatră din Egipt. Măiestria de care dădeau dovadă artizanii egipteni încă de la începuturile istoriei scrise nu se poate explica decât printr-o lungă tradiţie venită de la cei dintâi cioplitori în silex, ai căror descendenţi erau. Aceşti primi locuitori ai Văii Nilului trăiau în colibe grupate, creşteau, după cum am văzut, animale domestice: vaci, oi şi capre. Câinele era domesticit; el ajuta, probabil, la paza turmelor şi la vânătoare care, împreună cu pescuitul, aducea un aport substanţial la hrana colectivităţii. Aceşti oameni se ocupau şi cu agricultura: cunoşteau grâul şi orzul (au fost găsite unelte pentru munca câmpului: săpăligi din piatră şi seceri din silex. Grânele erau păstrate în hambare de argilă; oamenii neolitici ştiau să le transforme în făină întrucât au fost găsite pietre de moară pentru măcinat. Este interesant de notat că aceste pietre, precum şi secerile sunt de acelaşi tip ca şi cele ce aveau să fie folosite în epoca istorică. Încă din această perioadă era cunoscută prelucrarea pieilor, ţesutul pânzei, cusutul şi împletitul nuielelor. Exista şi ceramica, e drept, destul de grosolană. Totodată se practica prelucrarea oaselor în vederea confecţionării de harpoane, brăţări, ace. În sfârşit, morţii se bucurau deja de un fel de cult: înmormântaţi în apropierea satului, în gropi ovale, ei erau culcaţi pe o parte, cu genunchii adunaţi sub bărbie, în poziţia numită „embrionară". În ansamblu, civilizaţia neolitică pregăteşte, furnizându-i toate elementele materiale, civilizaţia egipteană propriu-zisă. Ea creionează peisajul uman din Valea Nilului, prin statornicirea primelor aşezări permanente şi prin defrişarea primelor terenuri de cultură.

În Egipt sunt cunoscute trei grupe de civilizaţii neolitice, dintre care două situate la nord: în marginea Deltei, în apropiere de Fayyum şi în Egiptul de Mijloc (situri principale *Merimde Beni Salam* şi *Fayyum* — plaje de 4 m şi –2 m — şi *el-Omari);* al treilea

în sud, în Egiptul de Sus (sit principal *Tasa*). Este remarcabil faptul că, încă din acea perioadă străveche, existau două focare de civilizaţie distincte, unul la sud, altul la nord. Aceasta ar putea explica de ce egiptenii au rămas un timp atât de îndelungat fideli împărţirii ţării lor în două părţi care totuşi nu constituiau din punct de vedere geografic regiuni bine distincte. Într-adevăr, partea maritimă a Deltei, caracterizată prin climă mediteraneeană, nu era probabil locuită în epoca neolitică, iar distincţia dintre Nord şi Sud era, din această cauză, foarte fragilă. Putem presupune că ea era de origine etnică sau, pur şi simplu, istorică.

4. Perioada eneolitică

În Europa se disting foarte net perioada neolitică, în care omul se slujeşte doar de instrumente din piatră şlefuită, de perioada eneolitică, caracterizată prin apariţia metalelor: mai întâi aurul, apoi cuprul şi, în sfârşit, bronzul. În Orient, şi în special în Egipt, distincţia este adeseori delicată căci, în multe situri eneolitice, metalul lipseşte. Cu toate acestea nu trebuie se ne imaginăm o revoluţie brută ce a separat cele două perioade; invadatori trecând valea prin foc şi sabie graţie armamentului metalic superior, pentru a-i zdrobi şi supune pe autohtoni. În realitate, trecerea de la o epocă la alta s-a făcut pe nesimţite şi dacă este posibil — dar nu sigur — ca metalul să fi fost adus din străinătate, asta nu înseamnă că a avut loc o invazie. Apariţia cuprului nu a schimbat de altfel nimic din tehnologia cioplirii silexului care, înainte ca şi după aceea, rămâne unealta de bază. Totul s-a petrecut ca şi cum folosirea metalului s-ar fi propagat paşnic: civilizaţia eneolitică continuă opera civilizaţiei neolitice. Dar, pe când neoliticul egiptean poate fi comparat cu cel universal, odată cu eneoliticul, Egiptul îşi afirmă originalitatea şi se deosebeşte tot mai mult de civilizaţiile înconjurătoare; în

punctul extrem al dezvoltării sale, eneoliticul se confundă cu civilizaţia „istorică", continuatoarea sa directă.

Egiptologii împart eneoliticul în mai multe feluri. Conform diferiţilor autori se disting *badarianul*, *amratianul*, *gerzeeanul* şi *maadianul* sau *predinasticul timpuriu, mediu* şi *modern* sau, în sfârşit, *prima* şi *a doua civilizaţie eneolitică* urmate uneori de o protoistorie: succesiunea badarian, amratian, gerzeean a fost stabilită cu certitudine pe baza săpăturilor de la Hemmamiya, în apropiere de Badari. De fapt perioada eneolitică este continuatoarea perioadei neolitice şi, ca şi aceasta, posedă două focare de civilizaţie, unul în nord, altul în sud. Însă ceea ce caracterizează eneoliticul este faptul că, după un anumit interval de timp, cele două elemente, Nordul şi Sudul, au fuzionat. Din această fuziune a rezultat, pe termen lung, civilizaţia faraonică.

Eneoliticul anterior fuziunii nu ne este cunoscut decât prin siturile din Egiptul de Sus. Cel mai vechi dintre aceste situri a fost descoperit la *Badari*.

Aici colibele sunt ovale, fiind construite din materiale uşoare. Mobilierul cuprinde rogojini, perne de piele, paturi de lemn. Necropola de la Badari, ca şi cele din neolitic, este situată mai departe de sat. Gropile, ca şi colibele, au forme ovale, iar morţii sunt culcaţi în poziţie embrionară. Ei sunt înconjuraţi de vase care, fără îndoială, au conţinut ofrande. Noutatea o constituie apariţia figurinelor de argilă sau fildeş reprezentând femei dezbrăcate şi mai ales existenţa unui rând din împletitură de nuiele care izolează cadavrul de pământul de umplutură. Industria badariană rămâne caracterizată prin folosirea predominantă a silexului, cuprul fiind utilizat doar la confecţionarea unor piese mici, obţinute prin ciocănire. Pentru ţesături, badarienii foloseau inul, însă pielea era în continuare la loc de cinste. Ei ştiau să lucreze lemnul, iar ceramica este în progres net faţă de cea din neolitic. Cu toate că formele de ceramică sunt mai

puţin numeroase decât cele neolitice, ele sunt mult mai frumoase. Aceasta este marea epocă a ceramicii egiptene. O noutate tehnică îşi face apariţia încă de la începutul eneoliticului: emailul albastru-verzui. Utilizarea lui era încă limitată, dar se va perpetua de-a lungul întregului eneolitic şi va rămâne una dintre caracteristicile artei egiptene. Este de remarcat că la Badari nu au fost găsite vase de piatră tare, cu toate că ele existau deja în civilizaţia neolitică din Egiptul de Jos; în schimb plăcile de şist existau deja şi le vom vedea evoluând până în epoca istorică. S-au găsit de asemenea la Badari animale înfăşurate în pânză sau în stofe; sunt şacali, tauri, berbeci, gazele. Întrebarea care se pune este dacă nu cumva exista încă din acea epocă un cult al animalelor sacre, cult care se va regăsi la baza religiei egiptene din epoca istorică.

Civilizaţia eneolitică de tip Badari este continuată cu diferenţe minime de ceea ce se numeşte *predinasticul timpuriu (amratianul)*. Către sfârşitul mileniului al V-lea, în focarul de cultură Sud apar o serie de modificări. Colibele devin rectangulare, formă pe care o iau şi mormintele, ceea ce dovedeşte că ele erau concepute ca nişte *locuinţe*; această concepţie va rămâne caracteristică pentru toată civilizaţia egipteană. Lucrul în cupru, până atunci puţin folosit, se dezvoltă; apar şi vasele din piatră. Ceramica, înainte simplă, începe să fie decorată fie prin imitarea vaselor din piatră, fie prin acoperirea suprafeţelor cu decoruri naturaliste. Toate aceste schimbări sunt rezultatul fuziunii focarelor de civilizaţie din Sud şi din Nord. Într-adevăr, toate elementele noi care apar în Valea de Sus existau deja într-o oarecare măsură la aşezămintele neolitice din Nord (în special la Merimde şi la Fayyum). Este probabil că dacă am putea cunoaşte un sit din Egiptul de Jos contemporan cu Badari, am găsi în germene toate elementele înnoirii. Ca arme, măciucile în formă de pară întâlnite în

neolitic la Merimde apar în Sud în mileniul al V-lea şi le înlocuiesc pe cele în formă de disc. De asemenea, vasele din piatră, inexistente la Badari, erau cunoscute de civilizaţia neolitică a Nordului. Se admite deci, pe drept cuvânt, că transformările din Sud, pe care le-am consemnat, sunt originare din Nord. Mai dorim să insistăm asupra unui punct: dacă civilizaţiile din cele două zone erau diferite, asta nu înseamnă că erau *străine* una de alta. Cultura din Nord, mărginită în mare parte la limita sudică a Deltei şi la Fayyum, este la fel de africană ca şi cea din Sud. Singurul său avantaj geografic era posibilitatea schimburilor cu vestul prin „istmul" Siuah şi cu estul prin Sinai, de unde este posibil să fi primit meşteşugul prelucrării cuprului.

Pentru a explica fuziunea Sudului cu Nordul, s-a vorbit de o invazie şi s-au crezut de origine străină unele elemente găsite în mormintele posterioare fuziunii din Egiptul de Sus. Dar nu este sigur că aceste elemente, brahicefale, nu sunt de origine mediteraneană şi, în plus, dacă sunt totuşi străine, ele nu sunt atât de numeroase încât să poată fi vorba de o invazie sau o cucerire. Chiar dacă, aşa cum s-a afirmat, ar fi existat o influenţă a Nordului asupra Sudului, ceea ce rămâne de dovedit, aceasta nu înseamnă că ea ar fi fost rezultatul unei intervenţii străine; nu vrem să excludem însă că ar fi avut loc contacte spre est sau spre vest cu elemente asiatice sau libiene.

În *predinasticul recent (gerzeean),* fuziunea dintre Nord şi Sud este încheiată. Civilizaţia rezultată este în progres evident faţă de cea care exista în Egiptul de Sus la începutul eneoliticului.

Cărămida îşi face apariţia în construcţii, silozurile pentru grâne sunt clădite din cărămide arse, fiind aşadar mai etanşe. La necropole, nu numai gropile sunt rectangulare, imitând

casele, dar construcţia lor dovedeşte începutul unei veritabile arhitecturi: cavoul este alcătuit dintr-o zidărie de pământ cu acoperiş şi celule laterale, amenajate pentru depozitarea proviziilor funerare. Mortul era mai întâi închis într-o cistă de nuiele împletite, apoi învelit în cărămide arse şi depus într-un coşciug de lemn. Se pare că necropolele se amplasau în special pe malul occidental al Nilului şi că morţii erau amplasaţi mereu cu capul spre nord, având faţa întoarsă către est. Asistăm aşadar la statornicirea religiei funerare în Egipt. Totodată meşteşugurile s-au perfecţionat; cioplirea silexului a atins apogeul. În sfârşit, lucru foarte important, omul apare figurat pe decorul vaselor de ceramică, pe figurinele de fildeş, de argilă, pe mânerele sculptate ale unor cuţite, ba chiar şi pe o veritabilă frescă. Îşi fac apariţia şi statuile (reprezentând un om şi un leu). Ne aflăm în marea epocă a pietrei dure, minunat tăiată şi şlefuită. Dezvoltarea artei aruncă un fascicol de lumină asupra vieţii sociale a eneoliticilor. Întâlnim figurate frecvent pe monumente şi în special pe plăcuţe de şist diferite personaje şi simboluri care se vor regăsi în epoca istorică în calitate de embleme ale nomelor. Pare legitim să deducem din apariţia lor că Egiptul sfârşitului de eneolitic cunoştea deja o organizare socială. În sfârşit, prezenţa frecventă a şoimului şi a vacii pe palete pare să indice că religia era deja statornicită (cultul lui Hathor pentru vacă şi al lui Horus pentru şoim). Aşadar locuitorii de pe Valea Nilului aveau în mână toate elementele civilizaţiei care avea de aici încolo să se dezvolte cu rapiditate.

Pentru a schiţa trăsăturile civilizaţiei eneolitice, nu ne-am folosit doar de izvoare arheologice. Arheologia permite reconstituirea marilor cuceriri ale civilizaţiei nilotice preistorice: în neolitic agricultura, creşterea animalelor, ţesutul, cioplirea pietrei; în eneolitic metalul, tehnicile de construcţie, diviziunea muncii, arta şi dezvoltarea religiei. Pe lângă izvoarele arheologice, s-a încercat utilizarea altei categorii de izvoare, mai puţin precise, mai dificil de interpretat. Am

insistat asupra vechimii şi continuităţii civilizaţiei egiptene. Nefiind niciodată întreruptă brutal, ea a putut să păstreze amintirea epocilor anterioare.

Tradiţiile, mult anterioare unificării din jurul anului 3100, au fost culese în epoca istorică. Aceste texte, reunite în ceea ce poartă numele de *Textele Piramidelor*, nu sunt scrise pe marile piramide de la Gizeh, ci pe zidurile interioare ale unor piramide mult mai modeste ale regilor din dinastiile a V-a şi a VI-a (între 2350 şi 2200 î.Hr.) S-a presupus că aceste documente ar putea face aluzie la evenimente care s-au petrecut la începutul eneoliticului în nucleul de culturi din nord, asupra căruia nu avem nici o mărturie arheologică. Conform acestor texte, Egiptul de Sus ar fi reprezentat regatul lui Seth, în vreme ce Delta ar fi cuprins o uniune a nomelor din Vest, opusă celor din Est. Osiris, regele Nordului, ar fi unificat aceste două grupuri, apoi succesorul său, Horus, ar fi atacat şi supus regatul meridional al lui Seth. Astfel, o monarhie unificată ar fi fost instaurată asupra întregului Egipt înainte de 3100. Ea însă nu ar fi durat mult, ci s-ar fi scindat în două părţi: un rege domnind în Egiptul de Sus, la el-Kab, un altul în Egiptul de Jos, la Buto. Egiptologul german Sethe, autorul acestei ipoteze, a estimat că în perioada primei unificări, către 4200 î.Hr., ar fi fost adoptat calendarul solar şi că formaţiunea statală ar fi avut capitala la Heliopolis, în apropiere de Cairo. Dacă această ipoteză s-ar dovedi exactă, istoria civilizaţiei egiptene s-ar rezuma astfel: *de la 5000 la 3800*: perioada neolitică şi începutul eneoliticului; Egiptul era împărţit în două focare de cultură, unul în Nord, altul în Sud. *Către 3700*: apariţia metalului, Nordul se unifică şi la începutul mileniului IV cucereşte Sudul. *Către 3600*: o monarhie unificată venită din Nord guvernează Egiptul cu capitala la Heliopolis. Această monarhie se scindează în două: un regat în Sud cu capitala la

El-Kab în luptă cu un altul în Nord, cu capitala la Buto. *În jurul anilor 3000*: regii din Sud îi învinge pe cei din Nord iar Menes, rege din Sud, reface unitatea ţării.

O astfel de reconstituire a evenimentelor de la 5000 la 3000 î.Hr. este seducătoare, însă numeroşi istorici i-au subliniat şubrezenia argumentelor. Mai curând se presupune că unificarea a fost opera Sudului, regatul heliopolitan fiind doar o ficţiune. În orice caz, cu puţin înaintea anului 3100, ansamblul Egiptului ar fi putut fi guvernat de faraoni. Aceşti suverani, în număr de şapte, ar constitui ceea ce se numeşte astăzi „Dinastia 0[3]".

5. Sfârşitul epocii predinastice şi perioada arhaică (3100–2780)

Urme ale existenţei celebrului Menes, presupusul fondator al regalităţii faraonice, nu au fost găsite cu certitudine şi este posibil ca acest nume să fi definit mai mulţi suverani. Avem în schimb documente asupra perioadei care a precedat unificarea ţării. La Hierakonpolis (vezi harta de la pag. 34), care pare să fi fost în epoca aceea capitala regilor din Sud, au fost găsite monumente reprezentând un rege, numit regele Scorpion, pe cale de a se lupta cu egipteni. Autoritatea lui pare a se fi întins până la nord de Memphis, iar veritabilul unificator al ţării pare să fi fost fiul său, *Narmer*. Acest rege este reprezentat pe o stelă, unde este arătat combătând de asemenea egipteni; dar el poartă deja însemnele de rege al Sudului şi Nordului; unitatea ţării este împlinită deci în persoana sa. Regele Scorpion şi Narmer ar fi fost aşadar ultimii faraoni ai „dinastiei 0".

[3] Cercetările recente îl consideră pe Narmer fondatorul dinastiei I. În Egiptul de Sus, în timpul epocii Naqada III, au existat centre politice la Thinis, la Naqada şi la Hierakonpolis, conduse de monarhi locali („Scorpionul", „Crocodilul" şi Ka etc.), consideraţi reprezentanţii „dinastiei 0".

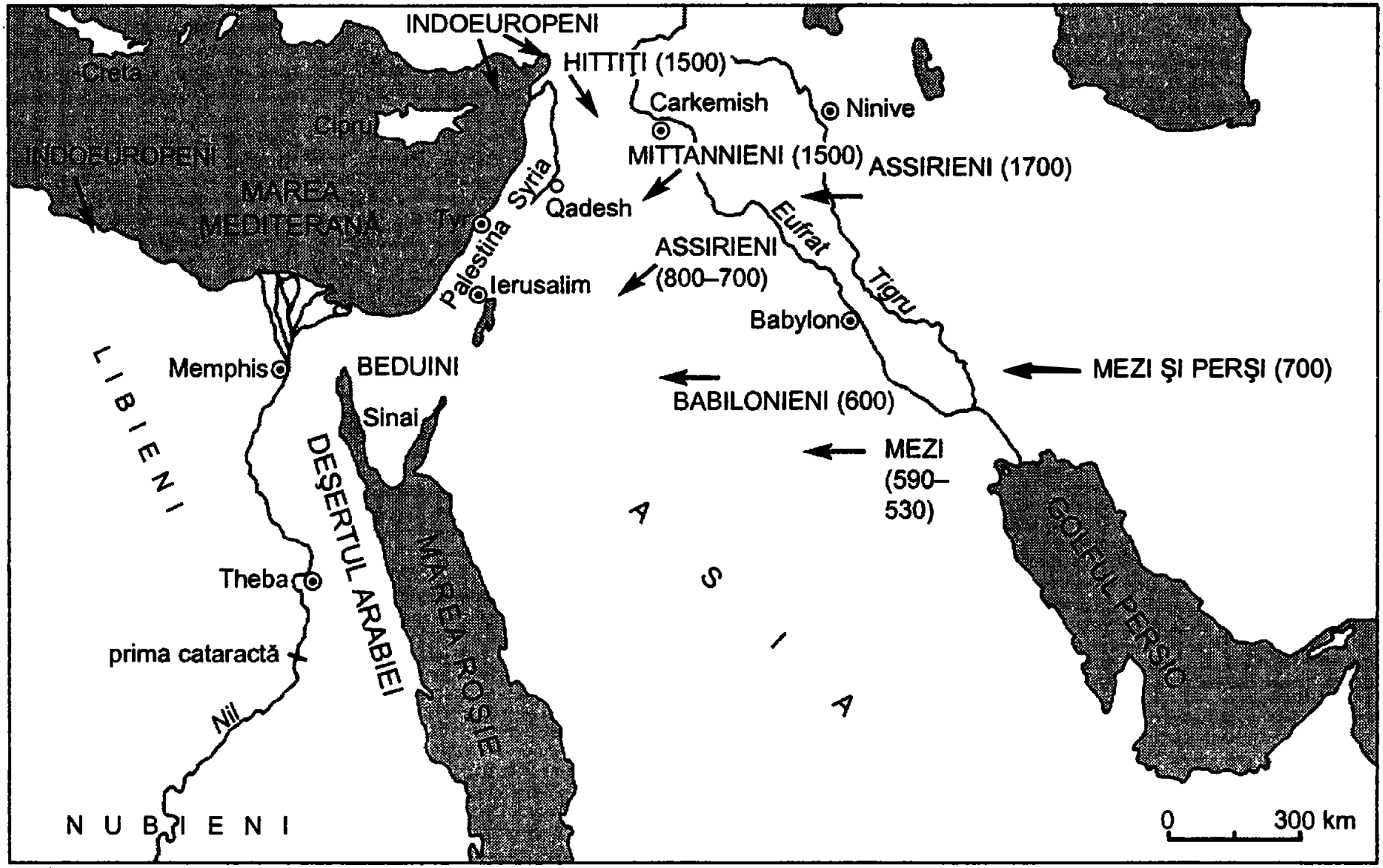

Harta II — Egiptul şi vecinii săi

Despre cele circa cinci secole cât au durat primele două dinastii, se ştiu puţine lucruri. Capitala, This/Thinis, se situa în apropiere de Abydos, unde au fost descoperite mormintele faraonilor din prima dinastie. Marile morminte de la Saqqara, care fuseseră atribuite acestora din urmă, s-au dovedit de fapt a fi ale înalţilor funcţionari cu care se înrudeau.

Prima dinastie conţine opt sau şapte regi (după cum îl socotim pe Narmer: fondator al ei sau simplu precursor): *Narmer, Aha, Djer, Uadji* (sau Djet), *Den* (sau Udimu), *Adjib, Semerkhet, Ka*. Aceste nume, furnizate de monumente, nu coincid cu listele regale compilate mai târziu, nici cu cele ale lui Manethon, dar nu este rolul nostru să ne ocupăm aici de identificarea lor. Prima dinastie este o perioadă de evoluţie rapidă si nu putem decât să deplângem lipsa de documente care ne împiedică să analizăm această evoluţie. Este epoca în care se edifică Egiptul, aşa cum va apărea el sub Imperiul Vechi. Centrul regatului tinde să se stabilească în punctul sudic al Deltei, exact între Sud şi Nord. Se pare că sub domnia faraonului Aha a fost fondat Memphis, capitala Imperiului Vechi. Această epocă este de asemenea o perioadă de extindere a vieţii citadine, ceea ce denotă că Egiptul era o ţară în plină dezvoltare. Deja naţiunea nou născută se loveşte de duşmanii ei „istorici" de la sud, nubienii, pe care urmaşul lui Aha, faraonul Djer, îi învinge, pătrunzând adânc în teritoriul lor. Un basorelief ce relatează această victorie a fost gravat pe vârful Djebel Sheikh Suleiman (la 15 km sud de Wadi Halifa), la intrarea în a doua cataractă. În sfârşit, mormintele nubiene numite „ale grupei A", contemporane cu primele dinastii egiptene, probează o certă influenţă egipteană, dacă nu cumva chiar o colonizare parţială. Cu acelaşi succes, se pare, faraonii thiniţi i-au combătut pe

libienii de la vest şi pe asiaticii de la est, împotriva acestora din urmă faraonul Semerkhet întreprinzând o campanie în Sinai. Uadji — regele şarpe — a organizat o expediţie în Deşertul Arabic, către Marea Roşie, ajunsă până în zona Edfu (vezi harta de la pag. 53). Regii care au urmat au continuat luptele cu vecinii, continuând în acelaşi timp pacificarea internă, căci Nordul nu pare să se fi resemnat cu dominaţia suveranilor originari din Sud.

A doua dinastie numără şapte regi conform monumentelor descoperite şi nouă conform listelor regale; noi nu ne vom ocupa decât de cei ale căror monumente ne-au parvenit*: Hotepsekhmui, Nebre, Nineter* (numit şi Neterimu*), Weneg, Senedj, Peribsen, Khasekhem, Khasekhemui.* Aceşti regi nu se deosebesc prin acţiunile lor de predecesorii lor: lupta contra nubienilor şi pacificarea Nordului îşi continuă cursul. Ne este la îndemână să ne imaginăm evoluţia istorică a Egiptului sub aceste prime două dinastii. Ea este marcată de dezvoltarea scrierii şi organizarea monarhiei. Cele două elemente sunt fără îndoială legate, dezvoltarea scrierii neputând fi decât favorizată de extinderea puterilor regale şi reciproc. Regatul este acum destul de puternic pentru a trimite expediţii în afara Egiptului. Armatele egiptene ajung până în Sinai în căutare de pietre preţioase şi pătrund adânc în Nubia şi în Deşertul Arabic. Monarhia se consolidează încetul cu încetul. Ar fi interesant de ştiut dacă ea era încă din acea epocă la fel de absolută ca şi sub Imperiul Vechi. Oare triburile şi satele aveau încă o viaţă independentă? Nu ştim acest lucru, însă este sigur un fapt care va caracteriza monarhia egipteană până la cucerirea greacă: caracterul divin al acestei monarhii. Faraonul este Zeul pe Pământ. Ceremoniile de încoronare şi sărbătorile religioase, care se înmulţesc în epocă, au prin urmare o

dublă semnificaţie, atât administrativă, cât şi sacră. Divinul nu este separat de civil, iar funcţionarul poate, ca şi regele însuşi, să fie preot. Funcţionarismul pare a se dezvolta în această perioadă, dar dacă putem vedea că el era ierarhizat, nu ştim încă dacă el era specializat. Organizarea economică a ţării continuă. În două cazuri îl întâlnim chiar pe faraon implicându-se în săparea unor canale. Unul din principalii funcţionari este cel însărcinat cu întreţinerea canalelor. Preocuparea faţă de buna stare a acestora este una dintre sarcinile de bază ale „nomarhului", guvernatorul provincial care are în subordine întreaga administraţie locală. Aşadar primele două dinastii reprezintă epoca de cristalizare a civilizaţiei egiptene. Epocile precedente acumulaseră elementele materiale indispensabile acestei civilizaţii: cucerirea agricolă a ţării, elaborarea religiei, limba şi scrierea, introducerea metalului, ceramicii, ţesutului etc. Primele două dinastii au transformat această civilizaţie potentă într-un regat unificat politic. Latura „politică", aspect ce ne scapă în epoca preistorică, se afirmă aşadar şi din păcate nu avem o imagine foarte clară asupra procesului de organizare a ţării. Arheologia şi cercetarea mitologiei egiptene au permis în mare reconstituirea modului în care ţara a fost unificată şi a celui în care două grupuri, cândva antagoniste, s-au topit într-un regat unic. Dar nici documentele arheologice, nici legendele nu fac lumină asupra naşterii statului faraonic, care ni se înfăţişează perfect format în epoca următoare. Ştim că încă de la primele dinastii exista un rege unic şi că ţara era împărţită în provincii în fruntea cărora erau puşi funcţionari regali, dar acesta era un obicei bine statornicit, iar noi nu ştim pe ce cale a fost obţinut. Putem spera în rezultatele săpăturilor în curs din zonele Saqqara şi Heluan, care cercetează un mare număr de morminte contemporane

primelor dinastii şi mai ales în reluarea explorării siturilor de la Naqada şi Hierakonpolis, în Sud. Poate aceste săpături vor arunca o lumină nouă asupra organizării monarhiei sau poate chiar, aşa cum ne arată anumite indicii, ele vor reuşi să fixeze momentul organizării statului şi mai departe în trecut, chiar în inima acelor secole obscure pe care tocmai le-am schiţat atât de fugar.

Capitolul II

EGIPTUL CLASIC

1. Imperiul Vechi (cca 2700–cca 2160 î.Hr.)

Atunci când egiptenii din perioada decadenţei visau la un secol de aur, ei se gândeau la Imperiul Vechi, iar scribii şi artiştii lor încercau să imite limba şi arta acelei epoci. Nu ştim de ce documente dispuneau egiptenii pentru a-şi cunoaşte strămoşii îndepărtaţi, dar în mod sigur noi suntem mai puţin favorizaţi decât ei, deoarece istoria Imperiului Vechi este puţin cunoscută. Este adevărat că din acea perioadă ne-au parvenit numeroase monumente şi că în lipsa istoriei politice, militare şi administrative, este destul de bine cunoscută civilizaţia materială. Imperiul Vechi este considerat de mulţi drept perioada cea mai desăvârşită a întregii civilizaţii egiptene.

După cum nu a existat nici o ruptură netă între epoca eneolitică şi primele dinastii, tot aşa nu a existat între acestea şi începutul Imperiului Vechi. *Djeser,* al doilea rege al dinastiei a III-a, dinastie cu care începe această epocă, era probabil fiul lui Khasekhemui, ultimul rege al dinastiei a II-a. Perfecţionările pe care le atinge civilizaţia din acel moment, în special în domeniul arhitecturii, ne permit totuşi să vorbim despre o nouă dinastie. Faptul cel mai important al domniei lui Djeser, cel care de altfel marchează începutul Imperiului Vechi, este deplasarea centrului politic de la Abydos la Memphis; de aceea Imperiul Vechi este uneori denumit şi „Imperiul memphit".

Djeser, după ce şi-a clădit mormântul la Beith Khallaf, în apropiere de Abydos, a pus să se construiască o piramidă în trepte lângă Memphis, la Saqqara. Se pare că în timpul domniei lui Djeser, complicându-se administraţia regală, faraonul şi-a asociat un prim ministru, pentru a-l ajuta. Acest prim ministru care, prin analogie cu funcţia specifică statelor orientale recente, a fost denumit vizir, purta numele de *Imhotep*. Deşi nu a purtat efectiv titlul de vizir (*taty*), el i-a exercitat funcţiile specifice. Lui i se datorează în realitate minunatul ansamblu arhitectural de la Saqqara. Djeser, continuând politica primei dinastii, a împins expansiunea sa militară către Nubia. El a urmat o orientare care avea să fie continuată de-a lungul întregului Imperiu Vechi, căci egiptenii din această perioadă păreau a fi mai preocupaţi de vecinii lor din sud decât de cei din nord-est. Un text târziu atribuie lui Djeser cea dintâi pătrundere egipteană în Nubia, dincolo de prima cataractă, dar, aşa cum am văzut, Djer ajunsese deja până la a doua cataractă. Poate că în realitate este vorba nu despre pătrunderea, ci chiar despre anexarea Nubiei. Sinaiul, indispensabil pentru economia industrială şi religioasă a Egiptului prin carierele sale de pietre preţioase şi zăcămintele de cupru, a rămas ţinta raidurilor militare egiptene şi o gravură rupestră atestă prezenţa armatei lui Djeser în această zonă.

Sfârşitul celei de-a III-a dinastii este foarte puţin cunoscut. Nu se ştie aproape nimic despre ceilalţi trei regi ai săi: *Sanakht-Nebka*, *Khaba*, *Neferka* şi în sfârşit *Hu* sau *Huni* (Fierarul) a cărui piramidă se găseşte la Dahshur. Descoperirea în 1952 a unei piramide neterminate la Saqqara a dezvăluit numele succesorului lui Djeser, *Sekhem-Khet*, cunoscut doar prin intermediul unui basorelief din Sinai.

Dinastia a IV-a. S-ar crede că dinastia a IV-a, care debutează cu domnia lui *Snefru*, succesorul lui Huni, ar trebui să fie cea mai bine cunoscută dinastie din istoria Egiptului. Într-adevăr, ea este cea a constructorilor marilor piramide. În realitate, doar despre Snefru, fondatorul dinastiei, suntem cât de cât informaţi datorită fragmentelor de anale scrise pe ceea ce se numeşte „Piatra din Palermo". În vremea sa au fost întreprinse o expediţie în Nubia şi alta în Libia; soldaţii lui Snefru au ajuns şi în Sinai, aşa cum arată inscripţia. Acest faraon a fost un constructor neobosit: el a construit sau modificat piramidele de la Meidum şi Dahshur; se presupune că s-a aflat în relaţii cu Siria, de unde i s-a furnizat lemnul necesar.

Cât de important ar fi pentru noi să avem mai multe informaţii despre cei trei succesori ai lui Snefru: *Kheops, Khefren şi Mikerinos*! Cei trei ctitori ai celor mai celebre monumente din Egipt, marile piramide, sunt mai puţin cunoscuţi decât predecesorul lor. Grecii au acreditat o imagine a lor, preluată şi de numeroşi istorici moderni: aceea de tirani care şi-au zdrobit poporul sub povara corvezilor; G. Posener a arătat că această tradiţie se datorează literaturii cu tendinţă antimonarhistă care s-a răspândit în Egipt în timpul Primei Perioade Intermediare. În realitate, cultul funerar al acestor suverani s-a perpetuat până la cucerirea macedoneană, ceea ce contrazice aşa-zisa reputaţie de regi detestaţi. În afară de expediţiile în Sinai ale lui Kheops, nu se ştie nimic despre activitatea militară a regilor din această dinastie. Este ca şi cum am cunoaşte domnia lui Ludovic al XIV-lea doar datorită castelului de la Versailles: avem la îndemână monumentele, mărturii irefutabile ale unei civilizaţii avansate atât din punct de vedere tehnic, cât şi administrativ, dar în plus nu mai posedăm nici o informaţie. Nici măcar ordinea

faraonilor acestei dinastii nu este sigură. Este încert încă locul unde se plasează domnia regelui *Didufri*. Se crede că cel de-al doilea fiu al lui *Kheops* ar fi uzurpat puterea, după ce l-a omorât pe fratele său. El însuşi asasinat, ar fi fost înlocuit de *Kephren*. Cât despre ultimii regi ai dinastiei, *Bicheres, Sebercheres, Thamphthis,* menţionaţi de Manethon, în afară de Sebercheres (Shepseskhaf în inscripţii) nu se ştie nici măcar dacă au existat.

Dinastia a V-a (2510–2350). O poveste egipteană din timpul Imperiului Mijlociu evocă originea celei de-a V-a dinastii. Soţia unui preot al lui Re i-ar fi conceput pe primii trei regi ai dinastiei, iar însuşi zeul Re ar fi fost tatăl. Este cert că în acea epocă cultul zeului-soare Re avea o importanţă primordială, aceasta poate deoarece dinastia era originară din Heliopolis, unde zeul era adorat, sau poate deoarece clerul din acest oraş va fi contribuit la ajungerea la putere a dinastiei. Oricare ar fi fost adevărul, începând din perioada respectivă, faraonii au început să se intituleze „fii ai lui Re". Preponderenţa factorului religios asupra vieţii din acea epocă este ilustrată prin numele regale care au aproape toate în componenţă particula Re cu toate variantele sale: *Userkaf, Sahure, Neferirkare, Shepseskare, Neferefre, Niuserre, Menkauhor, Djedkare-Isesi, Unas.* Religia solară determină totodată arhitectura templelor. „Piatra din Palermo" menţionează construirea a numeroase lăcaşuri de cult. Tot în această perioadă au fost compilate *Textele Piramidelor* (s-a emis chiar ipoteza conform căreia ele ar fi fost *compuse* acum).

Se pare că din punct de vedere al politicii externe, cea de-a V-a dinastie s-a preocupat de Asia; fie că Egiptul a fost atacat din direcţia ei, fie că el a dorit să se extindă într-acolo. Faraonii Sahure, Niuserre, Menkauhor şi Djedkare au întreprins expediţii în Sinai.

Dinastia a VI-a (cca 2350–cca 2190). Trecerea de la a V-a dinastie la a VI-a dinastie originară din Memphis s-a făcut aparent fără traumatisme. Despre cel dintâi rege, Seheptaui Teti, ca şi despre succesorul său Userkare, acesta din urmă având o foarte scurtă domnie, nu se cunoaşte nimic. În privinţa lui *Pepi I* suntem ceva mai bine informaţi: se ştie că a construit numeroase temple şi suntem în posesia anumitor detalii ale vieţii regelui, graţie biografiilor unor înalţi funcţionari. Pepi s-a căsătorit succesiv cu cele două fete ale unui demnitar important din Abydos şi a avut cu ele fii care i-au succedat la tron. Ne-au parvenit numeroase documente legate de activitatea lui Pepi, în special decrete de statornicire a organizării religioase. Aceste decrete sunt preţioase pentru studierea dreptului egiptean din epoca clasică. Ca şi predecesorii săi, Pepi a supravegheat cu atenţie Nubia şi a pregătit numeroase expediţii împotriva asiaticilor. Uni, care comanda aceste acţiuni, a efectuat cel puţin cinci campanii contra beduinilor din Asia, ceea ce pare să indice că în nici una din ele teritoriul inamic nu a fost ocupat şi că expediţiile erau de fapt simple raiduri.

Cel dintâi urmaş al lui Pepi a fost fiul său Merenre I, care a murit destul de tânăr, de vreme ce nu a domnit decât cinci sau şase ani. Merenre a început, se pare, politica de colonizare a Nubiei, care avea să se încheie în timpul succesorului său. El l-a trimis în Nubia de Sus pe un anume Herkhuf, acesta pătrunzând adânc în inima Africii.

Moartea prematură a lui Merenre a avut ca efect accesul la tron al fratelui său vitreg Pepi al II-lea, în vârstă de şase ani. Domnia acestuia a fost cea mai lungă din istoria Egiptului: ea a durat şaptezeci şi unu de ani. În timpul ei, Herkhuf a continuat pacificarea Nubiei, începută sub Merenre. Au fost trimise expediţii comerciale spre Byblos

şi spre „Ţara Punt", adică în lungul litoralului african al Mării Roşii, în actuala Eritree. Săpături recente făcute la Balat demonstrează că oazele occidentale, mai ales Dakleh, intersecţie de drumuri între Egipt pe de o parte şi Nubia cu Libia pe de altă parte, jucau un rol important în relaţiile externe ale Egiptului.

Cu domnia lui Pepi al II-lea începe decăderea Imperiului Vechi. Poate din cauza domniei foarte lungi şi vârstei înaintate, regele nu a mai avut energia necesară pentru menţinerea unităţii statului, care se baza exclusiv pe persoana sa. Cu toate acestea, conform lui Manethon, după Pepi al II-lea au domnit un rege şi o regină, *Merenre al II-lea* şi *Nitokris*, însă nu se cunoaşte altceva despre ei. Imperiul Vechi, care ia sfârşit odată cu dinastia a VIII-a, a fost o perioadă de mare prosperitate internă. Este, fără îndoială, apogeul puterii faraonice. Regele este, în toată puterea cuvântului, Zeul pe Pământ, este temut şi ascultat; regimul de puternică disciplină a permis Egiptului să cunoască o prosperitate economică pe care nu o va regăsi decât cu dificultate şi la intervale neregulate. Nu suntem prea bine informaţi asupra impactului exterior a Imperiului Vechi, dar faptul că în epocă a existat un templu egiptean la Byblos indică faptul că puterea Egiptului nu s-a materializat doar prin recucerirea Nubiei, deşi aceasta rămâne marea realizare a perioadei.

2. Prima Perioadă Intermediară

Ar fi pasionant să cunoaştem perioada care separă prima fază a istoriei Egiptului clasic de cea de-a doua, căci este evident, conform surselor de care dispunem, că începând cu domnia lui Pepi al II-lea şi-a făcut apariţia o stare de instabilitate. Timp de peste un secol, Egiptul a basculat între tulburări sociale şi anarhie provincială, asociate poate cu imixtiuni străine.

Această epocă obscură a căpătat numele de Prima Perioadă Intermediară. Se pare că ea a început încă de pe vremea când Pepi al II-lea mai trăia şi este caracterizată prin decăderea puterii centrale de la Memphis şi prin mişcări sociale; dar dacă erodarea instituţiei regale poate fi dedusă din documentele contemporane, instabilitatea socială nu ne este dezvăluită decât de texte literare compuse după evenimente.

S-a presupus că originea decăderii puterii regale s-a aflat în faptul că, începând cu dinastia a V-a, demnitatea de guvernator de nomă a căpătat tendinţa de a deveni ereditară, reducând astfel autoritatea faraonului. Raţiunea profundă a decăderii pare a fi fost totuşi de natură fizică: clima destul de umedă până către anul 2300 î.Hr. se usucă, devine aridă, ceea ce diminuează resursele alimentare ale Egiptului şi obligă populaţiile din stepele învecinate să se refugieze în vale, determinând în acest fel o bulversare economico–socială. Se vorbeşte adesea despre o instaurare a *feudalităţii* în Egiptul acelei epoci; nu trebuie însă să ne jucăm cu cuvintele, nu a fost vorba de un sistem feudal în sensul care se dă sintagmei în istoria medievală. Nu au avut loc decât uzurpări locale ale puterii, ceea ce înseamnă cu totul altceva. Uzurpările puteau fi de altfel mai mult sau mai puţin recunoscute de o instituţie regală incapabilă să le reprime, dar ele nu au ajuns niciodată să reprezinte un sistem comparabil cu cel ce s-a instalat pe ruinele Imperiului roman.

Slăbirea autorităţii monarhice, poate accelerată de incursiunile beduinilor, pe care regele nu mai avea forţa să le respingă, pare a fi constituit baza tulburărilor sociale. Acestea nu ne sunt cunoscute decât din câteva texte foarte interesante pe care cel mai bine este să le citim:

„Săracii au devenit stăpânii bunurilor, cei care nu putuseră să-şi facă o pereche de sandale, au acum tezaure [...] Cei bogaţi gem de durere, în vreme ce săracii îşi strigă bucuria. Orăşenii spun: «Să-i înhăţăm pe bogătaşii din rândurile noastre» [...] Palate, coloane sunt în flăcări [...] nomele sunt distruse. Aurul, argintul, pietrele preţioase împodobesc gâturile sclavelor, în timp ce doamnele nobile spun: «Ah, dacă am avea măcar ce mânca» şi sunt triste din cauza zdrenţelor cu care sunt îmbrăcate."

Economia însăşi este distrusă, nu doar repartiţia bunurilor: „Toate obiectele folositoare lipsesc [...] Ţara e complet în ruină, nimic nu mai există, nu mai este nici cât negru sub unghie din câte erau înainte [...] tot ce era bun a pierit."

Aşa cum o arată pasajele, în Egipt a avut loc o veritabilă revoluţie. Ar fi pasionant ca ea să poată fi studiată mai îndeaproape, dar din nefericire nu avem nici un document istoric care să ne permită o abordare, în afara textelor din care am citat mai sus. Chiar şi acestea au fost compuse într-o epocă mult posterioară evenimentelor, de către scribi pe care i-am putea califica drept „conservatori", însărcinaţi de suveranii celei de-a XII-a dinastii să celebreze restaurarea ordinii şi a stabilităţii. Exista deci interesul de a accentua starea de descompunere a societăţii pentru a putea fi mai bine pusă în lumină valoarea operei pacificatoare a regilor din Imperiul Mijlociu. Nu ştim nici măcar dacă revoluţia s-a întins în tot Egiptul. Este posibil ca ea să fi fost localizată doar în zona Memphisului.

Alte evenimente survenite în timpul acestei lungi perioade nu se mai cunosc. Listele regale egiptene, precum şi Manethon, furnizează nume de regi grupaţi în dinastii (a VII-a şi a VIII-a), dar noi nu ştim absolut nimic despre aceste personaje. A VII-a dinastie a numărat în mod cert şase regi, descendenţi ai lui Nitokris, care au avut majoritatea domnii foarte scurte. Cea de-a VIII-a ne este cunoscută numai prin listele regale şi ar număra între 18 şi 32 de faraoni care, poate, au stăpânit simultan, împărţindu-şi oligarhic puterea.

Cândva se admitea că la începutul dinastiei a VIII-a cei şapte nomarhi (guvernatori de nome) din sudul Egiptului de Sus s-ar fi grupat într-un regat independent în jurul nomarhului din Koptos. Această monarhie locală ar fi durat circa patruzeci de ani, însă W. C. Hayes a arătat, în 1946, că această dinastie, zisă *Koptită*, nu a existat. A VIII-a dinastie memphită ia sfârşit în împrejurări obscure către anul 2220. În acel moment, Egiptul era scindat în trei părţi: în nord era o zonă controlată de invadatori asiatici; în centru, la Memphis, subzista ceea ce rămăsese din vechea monarhie centralizată, dar în Egiptul de Mijloc *Kheti*, nomarh al

Herakleopolisului, luase titlul de Rege al Egiptului de Sus şi al Egiptului de Jos şi în curând îşi întindea stăpânirea asupra zonei Memphisului şi la Fayyum; în sud, regii memphiţi au fost înlăturaţi de către nomarhii de la Theba, care se pare că grupaseră în jurul lor toate nomele meridionale. Această situaţie pare a fi durat un oarecare timp. Dacă nu ţinem seama de Deltă, Egiptul părea a fi revenit la perioada preistorică, cu un grup de nome în Nord şi în Egiptul Mijlociu şi un altul în Sud. Conducătorii din Egiptul Mijlociu (dinastiile herakleopolitane) sunt Kheti I, II şi III şi Merikare, însă în mod sigur au mai existat aiţi regi ale căror nume nu le cunoaştem iar cei din sud, de la Theba, portă numele de Antef sau Mentuhotep.

Conflictul dintre cele două grupuri nu a întârziat să izbucnească. Situaţia a fost mult timp confuză, victoria alternând de ambele părţi. Se cunosc foarte puţine despre această epocă până în momentul când, în jur de anul 2060, Egiptul se reunifică din nou sub autoritatea unui Mentuhotep, descendent al guvernatorilor thebani, şef al nomelor din sud. De la această dată începe Imperiul de Mijloc.

3. Imperiul de Mijloc (2065–1785 î.Hr.)

Lunga perioadă de tulburări s-a încheiat către anul 2000, când unitatea statului a fost restabilită de către nomarhii din Theba. Începută de guvernatorii nomei încă de pe vremea regilor herakleopolitani, această restaurare nu a fost opera unui singur faraon, ci a unei întregi dinastii, a XI-a, al cărei debut este contemporan cu a X-a dinastie herakleopolitană. Aceasta din urmă succedase ea însăşi dinastiei a IX-a, de asemenea din Herakleopolis, care fusese instaurată de către Kheti I. Dacă herakleopolitanii fuseseră în principal preocupaţi de Deltă, de unde reuşiseră chiar să-i alunge pe beduini, cei dintâi şefi thebani s-au îndreptat spre Nubia. Datorită celor două acţiuni paralele, ale Sudului şi Nordului, se pregătea reunificarea

Egiptului. Rolul dinastiei a XI-a avea să fie acela de a desăvârşi reunirea Sudului cu Nordul.

Dinastia a XI-a (cca 2160 – cca 2000). Am evocat deja lupta primilor guvernatori thebani împotriva regilor herakleopolitani. Descendenţi ai nomarhilor din Theba, suveranii care se numeau la fel, *Mentuhotep,* au fost cei dintâi care şi-au luat titlul de regi ai Egiptului de Sus şi Egiptului de Jos. Până de curând s-a estimat că au existat cinci faraoni purtând numele de Mentuhotep. Ca urmare a cercetării atente a izvoarelor, ipoteza a fost revizuită, în sensul că numărul lor real ar fi fost de trei[4] şi că *Mentuhotep I* (2065–2015) ar fi fost cel care a reuşit să realizeze pacificarea Egiptului. Despre ultimii regi ai dinastiei, Mentuhotep al II-lea şi Mentuhotep al III-lea nu se ştie mare lucru, decât că domniile lor au fost scurte.

Opera esenţială a celei de-a XI-a dinastii a fost reunificarea ţării, dar ea nu a fost şi unica ei preocupare. După ce a reuşit să îngrădească autonomia provincială extinsă în timpul Primei Perioade Intermediare şi să restaureze autoritatea centrală, Regii Mentuhotep au reluat politica de expansiune în Nubia, reuşind să ajungă, se pare, până la a doua cataractă. Ei au amenajat de asemenea drumul de la Wadi Hammamat, care unea Egiptul cu Marea Roşie şi servea ca punct de plecare pentru expediţiile în Sinai şi către Ţara Punt (vezi pag. 53). Acest drum traversează Deşertul Arabic. Regii dinastiei a XI-a au organizat campanii militare contra nomazilor care cutreierau zona şi au amenajat pe traseu puncte de alimentare cu apă.

[4] În stadiul actual al investigaţiilor, pentru dinastia a XI-a thebană, există mărturii în legătură cu domnia a patru regi Mentuhotep.

Dinastia a XII-a (2000–1785). Nu se ştie în ce împrejurări s-a făcut trecerea de la a XI-a la a XII-a dinastie, dar este cunoscut faptul că în timpul ultimilor regi ai dinastiei a XI-a a existat un vizir cu numele de Amenemhat, nume pe care avea să-l aibă şi faraonul fondator al noii dinastii, ceea ce pare a indica faptul că a avut loc o uzurpare a puterii. Cea de-a XII-a dinastie, care preia puterea în jurul anilor 2000, este una dintre cele mai glorioase ale istoriei egiptene. Sub administrarea sa, nu numai că Egiptul şi-a menţinut stabilitatea internă, dar a strălucit şi în exterior, aşa cum nu o făcuse nici măcar în timpul marilor faraoni din dinastia a IV-a. Deşi originară din Theba, dinastia s-a instalat din nou în regiunea Memphisului, de unde putea mai uşor să guverneze ansamblul teritoriului.

Amenemhat I (2000–1970) s-a ocupat, se pare, în special de administraţie. Pentru a lua puterea, el s-a bazat pe nobilimea provincială, ceea ce explică o oarecare redobândire a independenţei acesteia. Este posibil ca el să se fi îngrijit deja de protecţia frontierei de est a Egiptului, dar cei care au împlinit acest imperativ au fost succesorii săi. În Nubia, Amenemhat a pătruns până la Korosko. O conspiraţie de palat a pus însă brusc capăt domniei lui. Fiul său se găsea în acel moment în Libia, în fruntea armatei, dar a reuşit să se întoarcă la timp în Egipt pentru a prelua puterea.

Sesostris I (1970–1936). Sesostris I a continuat politica tatălui său în Nubia. A împins expansiunea egipteană până la a treia cataractă luând în posesie minele de aur din regiune. Pentru a ajunge la aceste mine, drumul pornea din Wadi Halfa. În scopul de a asigura securitatea transporturilor, Sesostris a construit o fortăreaţă la Buhen. Ca să evite repetarea evenimentelor ce însângeraseră sfârşitul de domnie

al tatălui său, Sesostris şi-a asociat fiul cel mare la tron încă din timpul vieţii, obicei care va fi urmat şi de succesorii lui[5].

Amenemhat al II-lea şi *Sesostris al II-lea* au avut domnii destul de şterse asupra cărora, de altfel, suntem foarte puţin informaţi.

Sesostris al III-lea (1887–1850) a fost unul dintre marii faraoni ai Egiptului iar amintirea sa, înfrumuseţată de timp, este la originea a numeroase legende culese de către greci. Cuceritor, el a avansat până în Palestina; în Nubia el a reluat opera lui Amenemhat I şi Sesostris al II-lea, pe care succesorii lor, dacă nu o abandonaseră, cel puţin o neglijaseră. Pe parcursul a patru campanii, el a reuşit să redreseze situaţia, iar ulterior s-a preocupat de întărirea teritoriului cucerit prin construirea de fortăreţe.

Amenemhat al III-lea (1850–1800), profitând de liniştea asigurată de campaniile militare ale tatălui său, s-a preocupat, se pare, în special de exploatarea agricolă şi economică a Egiptului.

A XII-a dinastie se încheie cu domniile fără glorie a unui rege şi a unei regine: *Amenemhat al IV-lea* şi *Sebekneferure*, despre care nu ştim nimic altceva decât că în vremea lor s-a înregistrat decăderea rapidă a dinastiei.

Trecerea fugară în revistă a regilor dinastiei a XII-a pe care am schiţat-o nu exprimă fidel strălucirea internă şi externă a dinastiei. Ea constituie opera colectivă a suveranilor care au alcătuit-o. Dacă Amenemhat I a trebuit să slăbească puţin legăturile ce îi uneau pe nomarhi de faraon, această situaţie nu a durat mult, astfel că în timpul lui Sesostris al III-lea autoritatea regală este din nou absolută până la gradul în care demnitatea de nomarh este suprimată. Odată puterea regală restabilită, dinastia s-a

[5] Cel puţin pentru istoria Regatului Mijlociu, astăzi nu se acceptă o coregenţă între tată (faraon) şi fiu (prinţ).

dedicat punerii în valoare a solului ţării şi în special a zonei Fayyum, din care au făcut o veritabilă oază şi în proximitatea căreia şi-au clădit reşedinţele. Căci aceşti faraoni au fost şi mari constructori, iar Egiptul le datorează un ansamblu de fortificaţii la sud şi la est care îl puneau la adăpost de inamici. Palatul lui Amenemhat al III-lea de la Hawara a fost cel care a inspirat legenda grecească a Labirintului. În ceea ce priveşte raporturile cu exteriorul, legăturile cu Siria şi cu Byblos par a fi fost strânse şi amicaie şi ne întrebăm, nu fără temei, dacă Fenicia nu a fost administrată de un guvernator egiptean în timpul celei de-a XII-a dinastii. Sinaiul era exploatat în mod regulat, iar egiptenii făceau expediţii comerciale în Ţara Punt. Către sud, Egiptul şi-a întins frontierele până la Semna (la 70 km sud de Wadi Halfa, vezi harta I, pag. 34), unde o zonă fortificată de mare complexitate avea să apere accesul Egiptului în direcţia mereu turbulentelor triburi sudaneze. Sprijinindu-se pe puternicele fortificaţii de la cea de-a doua cataractă, regii dinastiei a XII-a au putut lansa expediţii comerciale până în inima Sudanului. Centrul de la Kerma, la sud de a treia cataractă, a conservat urmele acestei activităţi. Legăturile cu Creta, despre care s-a crezut că au existat încă din această epocă, sunt încă puţin cunoscute pentru a putea fi apreciate; se poate ca ele să se fi desfăşurat prin intermediul Feniciei.

Aşadar Egiptul Imperiului de Mijloc, puternic organizat în interior, protejat de un sistem de fortificaţii în sud şi nord-est, nu avea de ce să se teamă din exterior. Dar această securitate era de fapt precară, ea se baza pe de o parte pe forţa puterii centrale şi pe de altă parte pe slăbiciunea duşmanilor asiatici ai Egiptului. Or, în câţiva ani, aceste două condiţii ale securităţii egiptene aveau să dispară.

4. A Doua Perioadă Intermediară (1785–1580 î.Hr.)

A Doua Perioadă Intermediară este, fără îndoială cea mai confuză şi mai puţin cunoscută epocă din istoria Egiptului. Şi astăzi istoricii discută despre durata ei. După ce existase tendinţa de a fi considerată foarte lungă (dacă adunăm cifrele date de Manethon pentru dinastiile a XIII-a, a XIV-a, a XV-a, a XVI-a şi a XVII-a care compun această perioadă ajungem la un total de o mie optzeci şi trei de ani!), se admite în prezent că ea nu a durat mai mult de două sute de ani, iar o teorie şi mai recentă reduce şi această cifră. Marele număr de regi care au domnit în acest interval relativ scurt ar putea fi explicat prin faptul că dinastiile acestei epoci intermediare au existat în paralel, unele guvernând în nord, altele în Egiptul Mijlociu, iar ultimele în sud. Este posibil ca într-o bună zi specialiştii în istoria Asiei să aducă precizări noi asupra cronologiei perioadei. Numeroase puncte de contact au legat Egiptul de Asia acelei vremi şi ar fi suficient să se stabilească câteva date în zona asiatică pentru ca istoria Egiptului să capete repere suficiente pentru umplerea acestui gol.

Indiferent de durata celei de-a Doua Perioade Intermediare, pot fi distinse trei epoci: mai întâi o perioadă dinastică, în cursul căreia regii egipteni continuă să domnească singuri; apoi o perioadă de invazii şi uzurpare străină; în sfârşit, o perioadă de recucerire egipteană. Desigur, în realitate evenimentele nu au fost atât de precis delimitate, căci invazia hyksoşilor a început în vremea când regalitatea egipteană nu fusese încă abolită (unii plasează momentul încă în timpul dinastiei a XII-a), după cum restaurarea egipteană debutează în timpul regilor invadatori hyksoşi.

Dinastiile a XIII-a şi a XIV-a şi ultimii regi autohtoni. Aceste două dinastii nu ne sunt cunoscute decât prin numele faraonilor ce le alcătuiesc. La început, prestigiul dinastiei a XII-a este atât de mare încât suveranii poartă adeseori numele de Amenemhat şi Sesostris, deşi este greu de crezut că avem de-a face cu descendenţi ai acestor faraoni. Suntem extrem de puţin informaţi asupra evoluţiei propriu-zise a decăderii statului: primul dintre reprezentanţii dinastiei a XIII-a, Amenemhat-Sebekhotep, pare a fi stăpânit întregul Egipt. Acelaşi lucru este posibil şi pentru urmaşul său imediat Seankhtaui-Sekhemkare. După aceşti doi faraoni, ordinea la tron devine dintre cele mai incerte şi nu se cunoaşte nici cât de mare a fost întinderea autorităţii succesorilor. Ei sunt atât de numeroşi încât unii istorici s-au întrebat dacă nu cumva ei erau „aleşi" pe timp limitat. Se pare că monarhia a avut tendinţa să se refugieze spre Sud şi că ea s-a instalat în regiunea thebană. Cu toate acestea, o descoperire făcută la Byblos indică faptul că unul dintre faraonii numiţi Neferhotep (vezi tabelul cronologic de la sfârşitul volumului) ar fi putut avea încă o anumită influenţă în Fenicia. Nu se cunoaşte nimic despre trecerea de la a XIII-a la a XIV-a dinastie. Anarhia pare a fi proliferat rapid. În această epocă, conform lui Manethon, începe invazia hyksoşilor, dar în realitate invadatorii se instalaseră deja în Delta orientală încă de la debutul celei de-a XIII-a dinastii. Mişcarea de expansiune a hyksoşilor s-a accentuat în vremea ultimilor regi ai dinastiei a XIII-a şi primilor regi ai dinastiei a XIV-a. Într-adevăr, ultimul faraon al celei de-a XIV-a dinastii, Nehesi („Nubianul") se considera deja vasal al hyksoşilor, prin urmare invazia era într-o fază avansată.

Hyksoşii. Numele de *hyksoşi* a fost dat de Manethon. Se crede că este vorba de deformarea unei sintagme egiptene care înseamnă „conducător de ţări străine". Aceşti străini nu aparţineau cu toţii aceleiaşi rase, dar majoritatea erau nomazi de origine semită. Invazia hyksoşilor este legată de o mişcare vastă de populaţii care a cuprins toată Asia: invazia ariană în Orientul Apropiat al mileniului al II-lea. Hittiţii se stabilesc în Anatolia în jurul anilor 1925 î.Hr., kassitii ocupă Babilonul, iar hurriţii întemeiază statul Mitanni (vezi harta II, pag. 53). În

deplasarea lor, aceste populaţii i-au împins spre vest pe nomazii semiţi care se aflau în faţa lor. Acest val semit, însoţit de diverse alte elemente, poate indoeuropene, pătrunde în Egipt.

După ce invadaseră Delta, unde fortificaseră oraşul Avaris pentru a-şi face din el capitală, hyksoşii au înaintat mai întâi până la Memphis, iar apoi dincolo de acesta. Avaris a fost întemeiat către anul 1730, adică cincizeci şi opt de ani după sfârşitul dinastiei a XII-a. Este posibil ca regii celei de-a XIII-a dinastii să fi reuşit a-i opri pe invadatori destulă vreme în limitele Deltei, astfel încât abia la sfârşitul dinastiei aceştia să-şi fi putut relua înaintarea. În acest caz ar fi existat un interval de timp în care Delta a fost ocupată deopotrivă de egipteni, care păstrau aici o anumită putere politică şi de către hyksoşi, dar nu ştim de ce natură erau raporturile dintre cele două elemente. Ni-i putem imagina pe nomazii invadatori mulţumindu-se cu jefuirea autohtonilor fără a se ocupa de administraţie şi, pe de altă parte, pe autorităţile locale egiptene, prea slabe spre a se opune şi acceptând starea de fapt. Dar această situaţie nu putea să dureze; noi contingente de invadatori întăreau necontenit rândurile primilor sosiţi. Hyksoşii s-au organizat treptat şi şi-au desemnat un conducător unic cu care au început cucerirea întregului Egipt. Fie că administraţia egipteană se afla complet dezorganizată în acel moment, fie că armata ei fusese copleşită de noii veniţi, mai bine organizaţi şi înzestraţi militar cu armament necunoscut, cert este că victoria hyksoşilor a fost rapidă. Egiptenii au păstrat despre acele evenimente o amintire terifiantă, fără îndoială exagerată de propaganda regală, dar pe care au evocat-o frecvent în epocile următoare.

Documentele ne lipsesc pentru a putea fixa etapele cuceririi şi expansiunii regilor hyksoşi asupra întregului Egipt. Dintre cele şase nume de regi străini consemnate de Manethon, doar cinci au fost identificate pe monumentele egiptene. Acestea sunt: Chian, Apophis I, Apophis al II-lea, Aasehre şi Aakenenre-Apophis al III-lea[6]. Perioada lor de domnie trebuie să fi însumat

[6]Apep (Apophis) este cel mai cunoscut rege hyksos, unicul cu acest nume, fiind al 5-lea faraon al dinastiei a XV-a. Datorită faptului că şi-a schimbat de mai multe ori numele de domnie, unii egiptologi au asociat fiecare nume al său cu un alt faraon al Egiptului.

circa un secol, ocupând partea a doua a celei de-a Doua Perioade Intermediare. Ordinea succesiunii acestor regi este încă incertă, cu excepţia lui Apophis al III-lea, care a fost în mod sigur ultimul rege hyksos, întrucât domnea în Avaris atunci când a fost alungat de egipteni. Se pare de altfel că ocuparea de către hyksoşi a întregii ţări a fost de scurtă durată şi că ei au pierdut destul de repede controlul asupra Egiptului de Sus şi au rămas cantonaţi în Deltă, ceea ce a facilitat recucerirea egipteană. La rândul lor, sudano–nubienii profitaseră de decăderea monarhiei egiptene şi de distanţa mare care-i separa de centrul de dominaţie hyksosă din Deltă, pentru a-şi întemeia un regat independent la sud de Prima Cataractă. Din această epocă pare a data cel dintâi regat unificat *Kush* cu capitala la Kerma.

A XVII-a dinastie şi recucerirea. Sunt indicii că hyksoşii, cucerind teritoriul, s-au limitat adeseori la impunerea plăţii unui tribut, lăsând în funcţii administraţia egipteană. În realitate Egiptul se găsea din nou împărţit în trei tronsoane: În Deltă şi în Egiptul de Mijloc, hyksoşii stăpâneau efectiv; Egiptul de Sus, vasal al străinilor, era practic independent; Nubia, Ţara Kush, care se emancipase, era guvernată de un sudanez. La început, Egiptul de Sus pare a fi fost compus din mici regate, mai mult sau mai puţin controlate de regele din Theba. Odată în plus, stăpânitorii Thebei aveau să joace rolul de unificatori. Primii dintre aceşti regi thebani contemporani cu hyksoşii purtau numele *Antef* sau *Sebekemsaf*. Nu li se cunoaşte din activitate decât faptul că au grupat în jurul lor nomele din sud. Ei erau, în pricipiu, vasali ai regilor hyksoşi de la Avaris. Se pare că lupta deschisă împotriva invadatorilor străini a fost începută de al nouălea dintre aceşti regi ai Egiptului de Sus: *Sekenenre-Taa*. Mumia lui a fost descoperită; el prezenta la cap urme de răni care alimentează ipoteza conform căreia *Sekenenre* a fost ucis pe câmpul de luptă (medicul autor al autopsiei a şi reconstituit modul în care el a fost doborât). Faptul că trupul i-a putut fi luat de pe câmpul de luptă şi mumificat îi face pe unii istorici să afirme că armata egipteană a rămas pe loc după confruntare, deci a ieşit învingătoare. Ipoteza este ingenioasă, dar greu de

dovedit cu certitudine: regele ar fi putut fi victima unui atentat în condiţii de război civil, partizanii săi păstrând însă puterea. Oricare ar fi fost adevărul, războiul contra hyksoşilor este în curs sub fiul şi succesorul lui Sekenenre, *Kamose*. Acesta reuşeşte să învingă armata hyksoşilor lângă Hermopolis şi continuă ofensiva spre nord. Un text recent descoperit la Karnak ne informează că regele hyksos Hyksos, pentru a se apăra mai bine de Kamose, încercase o alianţă cu regele din Kush şi că egiptenii executaseră un raid până la Avaris, fără a reuşi totuşi să cucerească oraşul.

Ultimul act al recuceririi va fi jucat de succesorul lui Kamose, fratele său *Ahmosis*, care va fi totodată fondatorul dinastiei a XVIII-a. El va elibera în totalitate pământul egiptean. Ajuns din nou în faţa capitalei duşmane, Avaris, a asediat-o şi a cucerit-o, urmărindu-i în continuare pe străini până în sudul Palestinei. Cu această victorie ia sfârşit a Doua Perioadă Intermediară şi începe Imperiul Nou, sau al Doilea Imperiu Theban.

Cea de-a Doua Perioadă Intermediară este prea puţin cunoscută pentru a permite estimarea consecinţelor care decurg din ea pentru istoria ulterioară a Egiptului. Fără îndoială, proporţiile dezastrului au zdruncinat serios ţara. Nomazii asiatici fuseseră până atunci vecini stânjenitori pentru egipteni, dar nu şi periculoşi. „Zidul Prinţului" construit de faraonii dinastiei a XII-a în dreptul Istmului Suez părea a-i împiedica pentru totdeauna pe jefuitorii beduini să vină „să-şi adape turmele în Nil". Invazia hyksoşilor a arătat că această precauţie fusese insuficientă. Puternica Asie avea să ameninţe de atunci încolo Egiptul şi această realitate îi va influenţa pe viitor istoria în mod constant.

5. Imperiul Nou (1580–1200 î.Hr.)

Cu Imperiul Nou se încheie istoria clasică a Egiptului. Ulterior acestei epoci, Egiptul nu-şi va mai regăsi niciodată

strălucirea şi puterea pe care a atins-o succesiv în vremea Imperiului Vechi, a celui de Mijloc şi a celui Nou. Istoria sa va fi un lung declin, un fel de a Treia Perioadă Intermediară, fără perspective de redresare. Dar înainte de această lungă agonie, Egiptul a cunoscut o perioadă foarte strălucitoare: Imperiul Nou. Acesta se deosebeşte prin multe aspecte de epocile care l-au precedat. Mai întâi, culegând fructele unei lungi rezistenţe contra diverselor opresiuni, regiunea thebană devine centrul administrativ al Egiptului, rol care aparţinuse până la a Doua Perioadă Intermediară Memphisului şi Egiptului de Mijloc. Această deplasare a centrului guvernamental corespunde noilor necesităţi geografice. Expansiunea spre sud este considerată ca împlinită după ce fusese atinsă a patra cataractă, în apropiere de Napata (vezi harta I, pag. 34). Pe viitor, Egiptul se va întinde de la paralela 17 până la Marea Mediterană, pe mai bine de 2260 km ai cursului Nilului. Pentru a controla şi exploata acest teritoriu imens, era normal ca amplasarea capitalei să fie făcută pe cât posibil în centrul teritoriului. Acest lucru era cu atât mai indispensabil cu cât acum Egiptul îşi extrăgea o mare parte din resurse din imperiul său african: aur, materii prime (lemn, piei, fildeş, gumă arabică, pietre semipreţioase etc.), animale şi în special oameni pentru armată şi pază. Expansiunea egipteană în Asia ar fi fost imposibilă dacă ea nu s-ar fi bazat pe hinterlandul african. Dacă Imperiul Nou diferă de alte perioade de unitate prin amplasamentul capitalei, el se distinge deopotrivă prin orientarea politicii externe. Dacă acţiunea militară a Imperiului de Mijloc şi în special a celui Vechi se caracterizează prin defensivă (fără a exclude „raidurile" pe teritoriul inamic), Imperiul Nou inaugurează o politică de cuceriri pe care am numi-o astăzi imperialistă. Această atitudine era nouă în

Egipt. Tocmai am remarcat că politica tradiţională a Egiptului faţă de asiatici fusese depăşită de evenimente. Egiptul care abia ieşise din două secole de invazii străine, va căuta să evite repetarea unor astfel de catastrofe extinzându-se spre est. Imperiul Nou se va strădui să pună cât mai mult spaţiu între el şi turbulenţii nomazi din Asia, mai mult sau mai puţin coalizaţi, care erau împinşi de mitannieni, cuceritori arieni instalaţi între Oronte şi cursul superior al Eufratului. Politica cea nouă avea să influenţeze profund civilizaţia egipteană. Până atunci, în ciuda invaziilor străine, Egiptul a trăit pe baza propriului său fond; pătrunzând adânc în Orient, el va intra în contact nemijlocit cu marile civilizaţii ale Asiei de Vest şi îşi va altera originalitatea. Costumele, armamentul, viaţa cotidiană însăşi se modifică. Egiptul, cu gusturile sale atât de sobre, adoptă luxul oriental, pe care bogăţia neaşteptată al mormântului lui Tutankhamon ni-l înfăţişează în splendoarea sa pe alocuri puţin greoaie. Arta acestei epoci câştigă în graţie şi farmec ceea ce pierde în putere. Iată un alt aspect al geniului egiptean.

Dinastia a XVIII-a (1580–1320). După cum am văzut deja, nu există o separaţie netă între dinastiile a XVII-a şi a XVIII-a. Ultimul faraon al celei de-a XVII-a dinastii este în acelaşi timp primul al celei de-a XVIII-a. Schimbarea dinastiei şi a numelui suveranului este justificată de ocuparea oraşului Avaris, care marchează sfârşitul invaziei hyksoşilor şi începutul unei noi unificări a Egiptului.

Ahmosis (1580–1558) este cunoscut în special prin lupta dusă împotriva hyksoşilor. Izvoarele ne dezvăluie pe larg ultimele faze ale războiului şi cucerirea Avarisului. Despre politica interioară a lui, i se cunoaşte doar apetenţa pentru construcţia de noi sanctuare. Religia pătrunde

tot mai mult în istoria politică. În Egipt nu faraonul este cel care îi zdrobeşte pe duşmani, ci divinitatea îi permite acestuia să învingă. Vom vedea ulterior că nu avem de-a face cu o simplă figură de stil. Statul egiptean va evolua din ce în ce mai mult către o veritabilă teocraţie, până când se va ajunge la situaţia în care preoţii lui Amon vor fi adevăraţii stăpâni ai ţării. Cucerirea oraşului Sharuhen din Palestina lichidând pericolul asiatic, Ahmosis îşi desăvârşeşte opera unificatoare reanexând Nubia, care se emancipase în timpul celei de-a Doua Perioade Intermediare şi se raliase, poate, hyksoşilor. În vremea domniei lui Ahmosis răscoalele s-au succedat în Ţara Kush, ceea ce l-a obligat pe faraon să dirijeze într-acolo acolo trei campanii militare; cu această ocazie, se pare că egiptenii au reuşit să atingă insula Sai, situată între a doua şi a treia cataractă a Nilului. Totodată se pare că spre sfârşitul domniei, Ahmosis a condus o a doua expediţie în Fenicia.

Amenophis I, fiul lui Ahmosis, a continuat opera tatălui său şi, asemenea acestuia, a construit numeroase temple. A efectuat o campanie în Nubia, ocazie cu care a implantat durabil puterea egipteană la Wadi Halfa. Nu se ştie nimic în privinţa politicii sale asiatice, dar probabil că a condus şi el o campanie în acea direcţie de vreme ce succesorul său declară, la înscăunare, că regatul Egiptului se întinde până la Eufrat. Or, este cunoscut faptul că Ahmosis nu a a ajuns atât de departe.

Thuthmes I (1530–1520). Amenophis I nu a avut cu soţia sa legitimă decât fete. Se pare că în Egipt fetele aveau dreptul la tron, dar ele nu puteau domni singure, aşa încât un fiu nelegitim al lui Amenophis, un bastard, a luat puterea sub numele de Thuthmes I; dar pentru a-şi întări sau poate chiar a-şi dobândi dreptul la tron, el s-a

căsătorit cu sora lui vitregă Ahmosis, fiica lui Amenophis I şi a soţiei sale legitime. Urmând politica predecesorilor faţă de Nubia, Thuthmes I a avansat spre sud ajungând până la a patra cataractă. În Siria a atins Eufratul, unde a ridicat o stelă ce marca frontiera. Totuşi aceste expediţii nu aveau decât caracterul unor raiduri de jaf destinate perceperii de tributuri.

Thuthmes al II-lea (1520?–1505). Problema de succesiune care se pusese la moartea lui Amenophis I a redevenit de actualitate la moartea lui Thuthmes I. Acesta din urmă nu a avut decât fiice ca urmaşi legitimi. Şi de această dată un bastard s-a suit pe tron: Thuthmes al II-lea. Pentru a reglementa situaţia, acesta s-a căsătorit cu propria soră vitregă, fiica legitimă a lui Thuthmes I: Hatshepsut. Domnia lui Thuthmes al II-lea este marcată de două revolte, una în Ţara Kush, cealaltă în Siria. Amândouă sunt înăbuşite de către rege, dar frecvenţa acestor incidente pune în lumină fragilitatea „cuceririlor" făcute de armatele egiptene. Modul lor de acţiune consta în raiduri, urmate de retrageri atunci când totul se termina; nu exista în realitate ocupaţie efectivă: dacă din întâmplare erau lăsate garnizoane în fortăreţele din teritoriul cucerit, acestea erau destinate mai curând păzirii căilor de comunicaţie decât guvernării populaţiei autohtone.

Thuthmes al III-lea şi Hatshepsut. Atunci când a încetat din viaţă, Thuthmes al II-lea, ca şi tatăl şi bunicul lui, nu a lăsat drept copii legitimi decât fete şi un bastard născut de o concubină. Era de aşteptat ca bastardul să procedeze întocmai ca Thuthmes I şi Tutrmes al II-lea. Într-adevăr, la început aşa s-au petrecut lucrurile. Thuthmes al III-lea, fiul natural al lui Thuthmes al II-lea, a fost proclamat rege. Dar el era încă foarte tânăr, astfel încât mătuşa sa, Hatshepsut, soţia lui Thuthmes al II-lea, a devenit regentă. Treptat,

această regenţă s-a transformat în veritabilă domnie şi Hatshepsut, surghiunindu-şi nu se ştie unde nepotul, a condus ţara timp de douăzeci şi doi de ani. Ar fi foarte interesant de ştiut care a fost atitudinea clerului lui Amon de-a lungul acestei perioade, căci clerul fusese cel care, la moartea lui Thuthmes al II-lea, îl proclamase faraon pe Thuthmes al III-lea. Vom vedea în continuare că marele preot al lui Amon era unul dintre oamenii de credinţă ai reginei si că aceasta s-a declarat chiar fiica lui Amon. Se pare aşadar că preoţii acestui zeu au jucat un rol important în succesiunea la tron, fie de conivenţă cu Hatshepsut, fie din proprie iniţiativă.

Domnia lui Hatshepsut a fost calmă din punct de vedere militar. Explicaţia ar putea fi că regina nu avea încredere în armată, sau nu era capabilă să o conducă ea însăşi. Expediţiile militare au fost înlocuite de expediţii comerciale, în special în Ţara Punt. Această perioadă străluceşte pe plan artistic: templul funerar al reginei de la Deir-el-Bahari, construit de arhitectul ei favorit, Senenmut, este o capodoperă de îndrăzneală şi măiestrie.

Thuthmes al III-lea (1504–1450), a ajuns propriu-zis la putere după moartea lui Hatshepsut. Ca expresie a resentimentelor contra mătuşii sale, el s-a dedat la o veritabilă persecuţie postumă. A ordonat ca numele de Hatshepsut să fie şters de pe monumente şi l-a înlocuit fie prin al său, fie prin numele tatălui sau bunicului. Dar Thuthmes, din fericire, nu s-a mulţumit doar de a fi un distrugător şi a continuat tradiţia familiei construind, în special la Theba, un mare număr de monumente.

Cea mai mare parte a gloriei sale, Thuthmes al III-lea o datorează acţiunii militare. El a fost fără îndoială cel mai strălucitor dintre faraonii egipteni, cel care a întins cel mai departe puterea ţării lui. Politica nubiană a predecesorilor

asigurase liniştea în Sud, aşa că atenţia i-a fost concentrată spre Orient , de unde venea acum principalul pericol pentru faraoni. Într-adevăr, în Asia, profitând poate de inacţiunea lui Hatshepsut, mitannienii organizaseră o coaliţie ostilă Egiptului. Această coaliţie, condusă de regele din Kadesh, ridicase, odată în plus, Asia împotriva egiptenilor. Thuthmes al III-lea a trebuit să conducă optsprezece expediţii pentru a o zdrobi şi a restabili hegemonia Egiptului în Levant. Este adevărat că aceste campanii nu au avut egală importanţă, unele nu au fost decât inspecţii armate, altele simple raiduri punitive fără anvergură. Oare Thuthmes a urmărit un plan strategic prestabilit? Lucrul pare posibil, dar, în lipsa documentelor, este greu de făcut o afirmaţie categorică în acest sens. Faraonul egiptean nu s-a îndreptat de îndată contra statului Mitanni, care era adevăratul duşman, cel care orchestra toate revoltele antiegiptene, ci a început prin a-şi asigura baze solide, urmând ca, în final, să aplice lovitura decisivă.

În prima dintre campaniile anuale pe care le întreprinde, Thuthmes restabileşte autoritatea egipteană asupra Siriei şi Palestinei, după care îşi consacră trei ani organizării acestor teritorii. Începe apoi să se preocupe de căile de comunicaţii. În cursul celei de-a cincea campanii, cucereşte un port din Fenicia, în scopul de a evita pe viitor lungul drum terestru prin deşert. Drept urmare foloseşte drumul maritim în cea de-a şasea campanie, în care reuşeşte să ocupe Kadeshul, pe fluviul Oronte (vezi harta II, pag. 53), centrul principal al inamicului. Dar bazele pe care le stabilise nu erau suficient de solide, aşa cum au dovedit-o revoltele izbucnite curând în Fenicia. Rezultatul a fost o a şaptea campanie, care duce la cucerirea mai multor porturi şi la consolidarea poziţiilor de pe litoralul fenician. Odată îndeplinite aceste obiective, Thuthmes

consideră că venise momentul pentru a lansa o mare ofensivă: cea de-a opta campanie. Plecat pe mare, el debarcă în Fenicia, traversează Siria şi atinge Eufratul, pe care îl traversează cu ajutorul ambarcaţiunilor construite la Byblos şi transportate prin deşert. Întâlnind armata mitanniană, o zdrobeşte şi o urmăreşte până în fieful acesteia, în plină regiune muntoasă. Ecoul acestei victorii a fost foarte mare, nu numai Mitanni, dar şi vecinii acestuia care nu se luptaseră cu Egiptul, assirienii, babilonienii sau hittiţii au considerat prudent să trimită tributuri învingătorului.

Ca urmare a succesului asupra statului Mitanni, o mare parte a Asiei de Vest a intrat în sfera de influenţă egipteană. Cele nouă campanii care au urmat au fost simple campanii de „întreţinere". Într-adevăr, este evident faptul că teritoriile cucerite nu erau în întregime ocupate. Faraonul se mulţumea să-i aducă în Egipt pe fiii principilor şi ai şefilor învinşi. Îi creştea şi îi educa, apoi îi trimitea în ţările lor ca agenţi ai civilizaţiei egiptene. Acest sistem era însă insuficient şi vom vedea că, deşi puternică, poziţia Egiptului în Asia trebuia mereu să fie reconfirmată prin noi raiduri armate.

În 1464, când Thuthmes al III-lea mai trăia, Mitanni, susţinut de coducătorii din Kadesh şi Tunip (cetate siriană situată în apropiere de Oronte), au alcătuit o ultimă alianţă, dar egiptenii, în urma unei noi expediţii, şi-au restabilit autoritatea asupra teritoriilor revoltate. Ulterior, Asia se va menţine supusă, cel puţin până la moartea regelui, survenită în 1450.

Spre sfârşitul domniei, profitând de o răscoală a sudanezilor, Thuthmes al III-lea şi-a întărit prezenţa în zona celei de-a patra cataracte. Drept urmare, în 1450, Egiptul se întindea de la Napata, pe Nilul meridional, până la Eufrat.

Era apogeul puterii sale, care pe viitor nu va face decât să descrească treptat, însă opera lui Thuthmes al III-lea era atât de amplă încât ea s-a putut menţine încă mai bine de un secol.

Amenophis al II-lea (1450–1425). Încă din timpul vieţii, Thuthmes al III-lea şi-a asociat fiul cel mare la tron, pentru a evita necazurile pe care le avusese el însuşi pe vremea lui Hatshepsut. Amenophis al II-lea i-a succedat deci tatălui său fără probleme. El a avut o domnie paşnică în interior; în exterior, popoarele din Siria şi Palestina, profitând de moartea lui Thuthmes al III-lea, au încercat să se revolte, dar noul faraon a înăbuşit răscoala, executându-i pe cei şapte conducători sirieni capturaţi în cursul campaniei. De altfel, situaţia din Asia era în plină evoluţie: Mitanni, până atunci preponderent, începe să fie ameninţat de hittiţi, iar această teamă a tins să-i apropie de egipteni.

Thuthmes al IV-lea (1425–1408), nu era în mod cert primul fiu al lui Amenophis al II-lea, însă nu ştim în ce împrejurări a ajuns la putere. Succesiunea s-a făcut totuşi fără tulburări. Ca şi predecesorul său, Thuthmes al IV-lea a avut o domnie calmă. A întreprins două expediţii, una în Sudan, cealaltă în Asia, dar acestea au fost mai curând inspecţii decât campanii propriu-zise. În Asia lucrurile se schimbaseră complet: pericolul hittit devenise atât de mare încât vechii duşmani ai Egiptului, mitannienii, nu mai ezitau să caute prietenia faraonului. O alianţă între cele două ţări a fost încheiată şi pentru a o întări, se pare că Thuthmes al IV-lea a luat de soţie o prinţesă mitanniană.

Amenophis al III-lea (1408–1372) a succedat în mod normal tatălui său. Plecat mereu în expediţii de vânătoare la începutul domniei, el pare a fi rămas ulterior liniştit în palatul său; s-a căsătorit cu o femeie de origine necunoscută,

poate o străină[7]. În exterior, Amenophis al III-lea a împins un cap de pod spre Sudan, până la Kara, în scopul de a face o recunoaştere a regiunii ce se întindea la sud de Napata şi de cea de-a patra cataractă. Se pare că nu a intervenit în Asia, unde alianţa cu Mitanni era în continuare valabilă. În această zonă însă situaţia politică evolua din ce în ce mai rapid. Mitannienii au fost atacaţi de hittiţi şi au cerut ajutorul egiptenilor. Intervenţia trupelor egiptene a dus, încă de la sfârşitul domniei lui Amenophis al III-lea, la declanşarea ostilităţilor dintre egipt şi statul hittit. Reluând politica mitanniană din vremea lui Thuthmes al III-lea, hittiţii au favorizat în Siria o coaliţie antiegipteană. Securitatea Egiptului era aşadar serios ameninţată, dar situaţia nu va deveni cu adevărat gravă pentru posesiunile asiatice decât sub succesorul lui Amenophis al III-lea.

Amenophis al IV-lea-Akhnaton (1372–1354). Amenophis al IV-lea, fiul lui Amenophis al III-lea, a domnit câţiva ani împreună cu tatăl său. El a devenit celebru în istoria universală sub numele de „faraonul eretic". Sub domnia lui, religia devine preponderentă asupra a orice altceva. Trebuie totuşi să ne amintim faptul că religia nu îl aşteptase pe Amenmophis al IV-lea pentru a juca un rol în politica egipteană. Reforma religioasă a acestuia s-a născut, în parte, din ideile concepute sub domnia lui Amenophis al III-lea. Încă de la originea dinastiei, clerul lui Amon exercitase o influenţă importantă asupra guvernării. Este posibil ca „revoluţia religioasă" a lui Amenophis al IV-lea să fi avut o origine politică, fără a exclude totodată sinceritatea atitudinii religioase a faraonului. Se poate ca el să fi fost mistic, nu avem documente suficiente pentru a face aprecieri în acest sens, dar este evident că unul dintre

[7] Autorul se referă la regina Teye, poate originară din Akhmim.

obiectivele acţiunii lui a fost acela de a scutura jugul clerului amonian. Printr-un veritabil act revoluţionar, el a încercat să facă să dispară cultul zeului Amon, a închis templele şi i-a împrăştiat pe preoţi. Nemulţumit de amploarea acestor prime măsuri, el a abandonat Theba şi şi-a instalat capitala la el-Amarna, în Egiptul de Mijloc (vezi harta I, pag. 34). În sfârşit, şi-a schimbat numele din Amenophis, care conţinea particula Amon, în cel de *Akhnaton* şi a pus să se şteargă numele lui Amon de pe toate monumentele, în special de pe cartuşele faraonilor anteriori: Amenophis I, II, şi III. Religia pe care a impus-o Egiptului arată o tendinţă clară spre monoteism, cu toate că ceilalţi zei în afară de Amon nu au fost persecutaţi; zeul prin excelenţă era *Aton*, discul solar dar, noutate în Egipt, pentru adorarea zeului nu era nevoie de statui, cultul făcându-se în aer liber prin adresarea directă către divinitatea ce strălucea pe cer. În această religie a fost întrevăzută o influenţă asiatică, unii istorici cred că faraonul a adoptat-o deliberat spre a favoriza o politică imperialistă a Egiptului în Asia. O atare ipoteză este totuşi puţin probabilă; pe de o parte, Amenophis al IV-lea nu pare să se fi preocupat prea mult de politica externă, pe de altă parte, cultul lui Aton nu a fost inventat de către el. El exista deja sub predecesorii lui Amenophis al IV-lea, iar numele lui Aton pentru desemnarea discului solar este atestat încă din vechile *Texte ale Piramidelor*. În sfârşit, clerul pare a fi jucat un anume rol în cadrul revoluţiei religioase a lui Akhnaton. Pe scurt, aspectul politic al revoluţiei atoniene pare să fi fost determinant. De altfel, aceasta a fost extrem de scurtă ca durată, iar religia lui Aton a fost poate abandonată încă din timpul vieţii lui Akhnaton. Se pare că, în această privinţă, soţia lui Amenophis al IV-lea, Nefertiti, a jucat un rol important în revoluţia operată de soţul său.

Dacă nu a favorizat introducerea noului cult, în tot cazul ea i-a rămas credincioasă mai mult chiar decât însuşi soţul ei. Acţiunea lui Amenophis a avut drept rezultat slăbirea dinastiei. Odată faraonul mort, cultul lui Amon şi-a reluat influenţa iar succesorii lui Amenophis şi-au pierdut prestigiul. Preoţii lui Amon, suspicioşi, au favorizat instaurarea unei noi dinastii. Profitând poate de agitaţia cauzată de revoluţia religioasă, coaliţia hittită şi-a continuat succesele. Regele Kadeshului a reocupat câmpia siriană din Nord iar regele din Amurru, un alt aliat al hittiţilor, a cucerit porturile feniciene stăpânite de egipteni. Amenophis al IV-lea nu a reacţionat, mulţumindu-se să trimită un plenipotenţiar în Fenicia; acesta, în mod destul de bizar, a confirmat regelui din Amurru stăpânirea teritoriilor pe care tocmai le luase Egiptului şi care au inclus în curând şi Byblosul. În concluzie, Amenophis al IV-lea recunoştea faptul împlinit şi îl includea pe regele din Amurru printre vasali. În Palestina, beduinii s-au revoltat la rândul lor, cucerind Megiddo, apoi Ierusalimul; zadarnic populaţiile locale au cerut ajutorul Egiptului, căci Amenophis nu le-a trimis nici un ajutor. În sfârşit, Mitanni, aliat al Egiptului, a sucombat sub loviturile alternante ale hittiţilor şi assirienilor. Hittiţii, deveniţi atotputernici, l-au obligat pe regele din Amurru, dornic de a rămâne independent în postura confirmată de Amenophis, să semneze un tratat de alianţă cu ei. Influenţa hittită a înlocuit deci pretutindeni influenţa egipteană, astfel că în scurt timp din opera lui Thuthmes al III-lea nu a mai rămas mare lucru.

Tutankhaton-Tutankhamon. Succesiunea lui Amenophis al IV-lea este destul de obscură, căci ca şi primii regi ai dinastiei, nu a lăsat decât fiice. Se pare că la sfârşitul vieţii l-a asociat la tron pe soţul primei sale fiice, *Semenkhare* şi că amândoi s-au raliat cultului lui Amon.

Regina Nefertiti, stabilită la Amarna, rămăsese fidelă cultului atonian. Amenophis al IV-lea şi Semenkhare au murit aproape simultan, iar puterea a revenit soţului celei de-a doua fiice a lui Amenophis, *Tutankhaton*, care, încă de foarte tânăr, rămăsese la Amarna alături de Nefertiti. După scurgerea a trei ani, în urma unui eveniment necunoscut, Tutankhaton a părăsit el-Amarna şi s-a mutat la Theba, unde a luat numele de *Tutankhamon*. Rămasă singură, Nefertiti a complotat poate cu hittiţii contra lui, dar fără rezultat. Tutankhamon a murit foarte tânăr, la optsprezece ani, după o domnie de nouă ani. Văduva lui, Ankhesenamon, a încercat să se recăsătorească cu un prinţ hittit, însă acesta a fost asasinat în timp ce călătorea spre Egipt.

Încă de la sfârşitul domniei lui Amenophis al IV-lea, se pare că politica externă egipteană nu mai era condusă de rege, ci de un general, Horemheb, a cărui figură puternică va domina ultima perioadă a celei de-a XVIII-a dinastii, în aşteptarea momentului când va prelua el însuşi puterea. Chiar din vremea lui Amenophis al IV-lea, Horemheb a reluat lupta în Asia, în sudul Palestinei, unde a consolidat ceea ce putea fi încă salvat din poziţiile egiptene.

Ai, vechi demnitar al lui Amenophis al IV-lea, îşi întemeia drepturile la tron pe căsătoria lui cu văduva lui Tutankhamon, fiica lui Amenophis al IV-lea. Domnia lui Ai a fost de altfel scurtă şi confuză, ea nu a durat decât patru ani. Politica externă a fost condusă de către Horemheb, care, fără îndoială, nu era străin de înscăunarea lui Ai.

Horemheb. Ultimul rege al dinastiei, Horemheb este adăugat acesteia datorită lui Manethon şi istoricilor moderni. De fapt, el nu datorează nimic acestei dinastii, căreia nu-i aparţine nici prin sânge, nici prin alianţă. Soţia sa era poate înrudită cu Amenophis al IV-lea, însă nu avea nici un drept la coroană, iar dacă

Horemheb a fost ales rege, aceasta s-a făcut ca urmare a unui oracol al lui Amon. Horemheb descindea dintr-o familie de „nomarhi", guvernatori provinciali. Se pare că el se specializase de tânăr în cariera militară. Şef al arcaşilor în timpul lui Amenophis al IV-lea, el a condus armata în vremea lui Tutankhamon şi Ai. Ar fi foarte interesant să cunoaştem mai bine această figură stranie. După ce fusese favorabil succesorilor lui Amenophis, propria sa domnie a fost marcată de ostilitate contra familiei acestuia. A uzurpat monumentele lui Tutankhamon, de pe care a martelat numele predecesorului pentru a-l înlocui cu al său. În sfârşit, a început consemnarea domniei lui cu moartea lui Amenophis al III-lea, ca şi cum Amenophis al IV-lea, Semenkhare, Tutankhamon şi Ai nu ar fi existat. Conform unui edict promulgat în vremea sa, el ar fi restaurat autoritatea centrală şi ar fi reprimat abuzurile funcţionarilor. În tot cazul, el nu pare a-şi fi continuat campaniile militare după înscăunare. Horemheb este veritabilul fondator al dinastiei a XIX-a, căreia se pare că i-a ales el însuşi cel dintâi faraon.

Dinastia a XIX-a şi restabilirea hegemoniei egiptene. Armata, aşa cum fusese ea organizată de către marii cuceritori ai dinastiei a XVIII-a, reprezenta o forţă în cadrul statului egiptean şi nu este de mirare că o vom vedea jucând un rol important în viaţa politică. Deja datorită rolului său militar, Horemheb reuşise să uzurpe puterea; devenind bătrân şi neavând urmaşi, el s-a decis să ofere unui alt militar succesiunea tronului.

Ramses I (1314–1312). Desemnat de către Horemheb, Ramses I a acces la putere fără dificultate. Era originar din Tanis, în Deltă, şi ca şi tatăl lui era soldat de carieră. El a deţinut aceleaşi titluri militare ca şi însuşi Horemheb. Nu se ştie dacă era sau nu înrudit cu ultimii faraoni ai dinastiei a XVIII-a.

Ramses era deja vârstnic la urcarea pe tron; de aceea, pentru a confirma puterea regală descendentului său, l-a

asociat de îndată la putere pe fiul lui, Sethi I. Domnia lui Ramses este marcată de începerea lucrărilor la marea sală hipostilă de la Karnak (Theba) şi printr-o expediţie în Sudan, condusă de Sethi, viitorul faraon.

Sethi I (1312–1298). Ca şi tatăl său, şi încă dinaintea morţii lui Horemheb, Sethi a fost şeful arcaşilor şi vizir. Asociat la tron de către Ramses I, a preluat puterea în mod paşnic. În timpul domniei sale a fost reluată politica de cuceriri în Orient. Datorită lui Sethi I, Egiptul va cunoaşte o revenire a măreţiei. Fără a atinge nici pe departe întinderea pe care o avea sub Thuthmes al III-lea, imperiul egiptean va recăpăta o mare influenţă în Asia.

Profitând de schimbarea faraonilor, beduinii se revoltaseră şi puseseră mâna pe posturile egiptene care jalonau drumul pe uscat ce unea Egiptul de Palestina. Sethi a reprimat violent rebeliunea, a recucerit poziţiile pierdute şi a pătruns în Palestina. Localnicii, încurajaţi de hittiţi, au încercat să se opună. Dar Sethi a izbutit să-i zdrobească pe aliaţi înainte ca aceştia să facă joncţiunea. Stăpân pe Palestina, el a avansat în Siria până la Tyr. Egiptul redevenise o putere asiatică.

Din nefericire, la frontiera de vest, spre Libia, unde calmul domnise de pe vremea Imperiului Vechi, a apărut dintr-o dată un mare pericol. Triburi ariene se răspândiseră în toată Europa Meridională şi, traversând marea, ajunseseră să se instaleze în Libia. În curând ele au început să încerce infiltrarea în Egipt. Sethi a reuşit să le respingă destul de uşor, dar pericolul a continuat să persiste. El va pune grave probleme succesorilor lui Sethi. Libia fiind pacificată, faraonul s-a reîntors în direcţia Asiei, pentru a-şi continua campania. Expediţia este din păcate puţin cunoscută, ştim că egiptenii i-au învins pe hittiţi în apropiere de Kadesh, dar caracterul bătăliei nu pare a fi fost decisiv, întrucât Siria nu a putut fi recucerită.

Ramses al II-lea (1298–1235) a succedat normal tatălui său. Dacă am judeca după numărul de monumente marcate de numele lui, el ar trece drept cel mai mare constructor egiptean; în realitate el a fost adesea un uzurpator al muncii altora. Ramses nu a ezitat să şteargă de pe vechile monumente numele predecesorilor şi să îl scrie pe al său. Dacă adăugăm monumentelor uzurpate pe cele construite într-adevăr de el, înţelegem de ce el a lăsat o amintire vie în istoria universală şi de ce a fost confundat uneori de către greci cu legendarul Sesostris.

Urmând politica tatălui său, Ramses a condus o expediţie în Sudan; este posibil să fi luptat şi el (ceea ce nu este prea sigur) în Libia împotriva indoeuropenilor din vest. În 1294 a trecut în Palestina şi a înaintat până aproape de Byblos. Din nou hittiţii au opus armatei egiptene o coaliţie compusă din douăzeci de popoare. Însă de data aceasta, egiptenii nu au apucat să-i bată pe rând pe aliaţi, ci au trebuit să se confrunte cu armata lor reunită. Întâlnirea a avut loc în faţa oraşului Kadesh. Bătălia de la Kadesh este bine cunoscută datorită elogiului ditirambic pe care regele l-a comandat pentru a-şi preamări propria conduită. Se poate face o hartă cu mişcările avangardei, ale diferitelor unităţi etc. În realitate, puţin a lipsit ca lupta să nu se termine cu un dezastru al armatei egiptene. Tot ce a putut să facă Ramses a fost să-şi regrupeze trupele şi, poate, să-l oprească pe inamic. Nu a reuşit să cucerească Kadeshul şi nici să distrugă armata hittită, care şi-a continuat campania împotriva sa, iar îndată ce faraonul a revenit în Egipt a suscitat o nouă revoltă în Palestina. Ramses a reluat drumul Asiei, a pacificat Canaanul (Palestina) şi a reuşit să ia Tunipul de la hittiţi.

Ajunsă în acest punct, situaţia politică a evoluat brusc. Profitând de războiul egipteano–hittit, un nou actor şi-a

făcut apariţia pe scena asiatică. Regele Assiriei cotropise cea mai mare parte a fostului regat Mitanni, apoi se stabilise pe Eufrat, de unde ameninţa atât posesiunile egiptene cât şi regatul hittit (vezi harta I de la pag. 53). Sesizând primejdia, egiptenii şi hittiţii s-au împăcat în curând şi au semnat în anul 1278 î.Hr. un tratat care constituia un veritabil pact de asistenţă mutuală. Cei doi contractanţi se angajau să nu se mai războiască şi să se ajute reciproc dacă ar fi fost atacaţi de terţe puteri. În sfârşit, ei se puneau de acord asupra extrădării reciproce a refugiaţilor politici. Pentru a parafa noua legătură, Ramses al II-lea lua de soţie o prinţesă hittită. Tratatul îşi va pierde însă curând interesul pentru egipteni, deoarece cel de-al doilea val de invazii indoeuropene se revarsă asupra Asiei Mici, iar hittiţii sunt cele dintâi victime; ei reuşesc să reziste un moment, însă vor fi până la urmă copleşiţi şi nu vor mai putea fi de nici un ajutor pentru egipteni.

Mineptah (1235–1224)[8]. Cu domnia lui Mineptah începe decăderea Egiptului. Stăpânirea lui Ramses al II-lea fusese extrem de lungă şi atunci când Mineptah, cel de-al treizecilea fiu al său, a ajuns pe tron, el însuşi era destul de bătrân. Noul faraon a reuşit încă să menţină prestigiul Egiptului, dar după el totul s-a prăbuşit. Evenimentul cel mai important al domniei sale este, fără îndoială, expediţia în Libia. Am văzut cum, sub Sethi I, indoeuropenii au pătruns în Libia. Un şef de trib unificator al diferitelor clanuri ariene care se instalaseră în această zonă a reuşit să-i supună pe libienii autohtoni, apoi a atacat Egiptul. Armata indoeuropeană a pătruns în Valea Nilului, la nord-vest de Memphis. Mineptah a trebuit să se

[8] Cel de-al 4-lea faraon al dinastiei a XIX-a este cunoscut în literatura de specialitate cu numele Merenptah. Varianta fonetică Mineptah induce în eroare.

confrunte cu ei pe teritoriul egiptean şi i-a învins, armata libiană retăgându-se în dezordine. Pericolul libian era vremelnic anihilat. Conform unui document egiptean în care apare pentru întâia dată numele de Israel, se pare că Mineptah a efectuat şi o campanie în Asia, însă nu avem nici o informaţie în plus asupra acestei acţiuni, care rămâne incertă.

Am delimitat într-un mod oarecum arbitrar istoria Egiptului clasic la momentul domniei lui Mineptah, aşadar în plină dinastie a XIX-a. Aceasta se datorează faptului că, după acest faraon, tot ceea ce însemnase măreţia incomparabilă a Egiptului avea să dispară treptat. Mai întâi, posesiunile asiatice vor scăpa pentru totdeauna controlului egiptean. Apoi, unitatea, care constituia singura forţă a imperiului egiptean în Africa, se va destrăma, aşa cum s-a întâmplat în timpul Primei şi celei de-a Doua Perioade Intermediare. Vom vedea cum regate adversare unul altuia vor lua fiinţă în Egiptul de Sus şi în Egiptul de Jos. De data aceasta nu vor mai fi însă decât pacificatori temporari, şi din dezordine în dezordine, Egiptul va deveni prada imperiilor învecinate: mai întâi assirienii, apoi perşii şi în sfârşit grecii. Istoria acestei lungi decăderi o vom aborda în continuare.

Capitolul III

DECĂDEREA

Sosirea în masă a indoeuropenilor în Libia, în Mediterana şi în Asia, la sfârşitul mileniului al II-lea (către anii 1200 î.Hr.), a tulburat echilibrul politic. Până la acel moment, Egiptul, pe de o parte, Mesopotamia, pe de altă parte, constituiau două mari centre de civilizaţie independente şi suficient de îndepărtate unul de altul pentru a nu interfera. Deja la începutul celui de-al II-lea mileniu primele valuri de migraţii modificaseră această stare de fapt, ce dăinuia încă din mileniul al V-lea. Constituirea noilor mari imperii în Orientul Apropiat: în Anatolia (hittiţii), pe Eufratul Superior (assirienii), obligaseră Egiptul să se protejeze printr-un ecran care cuprindea Palestina şi Siria. Dar au venit vremuri când chiar şi controlul acestei zone s-a dovedit insuficient pentru a apăra Valea Nilului. Pentru prima dată în istorie, Egiptul avea să fie atacat de pe mare chiar pe propria coastă. Primele încercări sunt respinse de flota egipteană şi câţiva ani de răgaz sunt câştigaţi. Dar modificarea noii repartiţii a forţelor nu mai stătea în puterea Egiptului. Mediterana, până atunci zonă moartă, devine repede un ax de trecere şi de migraţii. Ea se transformă în centru de civilizaţie şi izolarea relativă a Egiptului ia sfârşit. Până atunci, el putuse să se replieze spre interior şi să rămână pur african, pe viitor va putea să o facă din ce în ce mai greu. Prin intermediul Deltei, Egiptul devine vrând-nevrând mediteranean. Modificarea stării de fapt ar fi fost necesar să antreneze o evoluţie internă, ar fi trebuit să asistăm la o deplasare a centrului de greutate politică spre Mediterana. Dar Egiptul era prea extins în lungime pentru

a-şi putea deplasa fără pericol centrul administrativ. Pentru el, aşa cum am subliniat deja, a-şi fixa capitala în Deltă ar fi echivalat în mod sigur cu producerea de revolte în Sud. Toată geneza decăderii ţine fără îndoială de această dilemă. Pentru a supraveghea lumea mediteraneană şi a se proteja de ea, Egiptul trebuia să aibă centrul în Egiptul de Jos, dar dacă acesta ar fi fost situat prea în Nord, Egiptul de Sus şi Nubia ar fi devenit mai mult sau mai puţin independente, privând astfel regalitatea faraonică de toată forţa sa. Această cauză de dezechilibru, profundă şi fără îndoială iremediabilă, a fost agravată de două fapte secundare. Theba, împreună cu clerul lui Amon, dispunea de un prestigiu atât de mare în ochii egiptenilor, încât rămânea un punct de atracţie care împiedica crearea unei noi capitale în Deltă. În sfârşit, absenţa marilor conducători care, prin prestigiu personal sau abilitate, ar fi putut poate să menţină o unitate aparentă în acest corp dezaxat, a precipitat prăbuşirea Egiptului. Ţara lui Amenemhat şi Sesostris ajunge astfel pradă pentru oricine ar fi dorit-o şi aşa va rămâne până în zilele noastre; poziţia sa geografică, la intersecţie de drumuri, o predestinează să fie constant atacată, dar inconvenientul acestei poziţii nu s-a relevat decât atunci când Mediterana, populându-se şi civilizându-se, a devenit un centru de iradiere. Ponderea civilizaţiilor lumii antice s-a deplasat către nord, fapt care s-a dovedit dezastruos pentru Egipt. Este pentru prima dată în istorie când asistăm la o astfel de mutaţie. Nu va fi şi ultima. Marile invazii din primele secole ale erei noastre, descoperirea şi popularea Lumii Noi, pentru a nu vorbi decât de fenomene istorice care au afectat lumea noastră occidentală, sunt tot atâtea exemple de schimbări care de fiecare dată au bulversat vechiul echilibru al civilizaţiilor, antrenând decăderea unora dintre ele şi împingându-le pe altele în primul plan.

1. Sfârşitul dinastiei a XIX-a (1224–1200 î.Hr.)

Mineptah izbutise în vest să-i oprească pe indoeuropenii din Libia şi ar fi fost de un interes primordial pentru Egipt să urmeze o politică militară activă. Din nefericire, Mineptah a fost ultimul mare faraon al dinastiei sale. Succesorul său, *Amenmes*, era un uzurpator şi din acel moment, tulburările interne încep. Amenmes este detronat de către *Mineptah-Siptah*, care este răsturnat la rândul lui de *Sethi al II-lea*, regele legitim. Fiul acestui Sethi al II-lea, *Ramses-Siptah*, succede tatălui său, dar nu cunoaştem nimic despre domnia sa. După moartea acestuia, anarhia sporeşte. Şefii provinciali devin practic independenţi şi se pare că nu mai exista nici măcar rege pentru a conduce puterea centrală. Un sirian, *Iarsu*, ajunge să se impună drept faraon al Egiptului, ceea ce spune destul despre dezorganizarea statului. În exterior, indoeuropenii din Asia progresează spre sud şi vest, în vreme ce, profitând de anarhia egipteană, se reorganizează.

2. Dinastia a XX-a (1200–1085 î.Hr.)

Documentele egiptene stigmatizează impietatea şi tirania uzurpatorului sirian. Fie sprijinindu-se pe o reacţie populară, fie încurajat de clerul lui Amon, un egiptean, *Sethnakht*, reuşeşte să-l detroneze pe Iarsu şi fondează cea de-a XX-a dinastie. Această dinastie, în pofida slăbiciunii ţării, urmare a lungii perioade de anarhie, reuşeşte să-şi mai menţină un oarecare prestigiu, dar aparenţele nu trebuie să înşele pe nimeni. Nu este decât un impuls, căci cursul decăderii este iremediabil. Sethnakht (1200–1198), fondatorul dinastiei, a avut o domnie foarte scurtă. El îşi asociase la tron fiul încă din timpul vieţii, aşa că acesta, *Ramses al III-lea*, i-a putut succeda fără dificultate. Va fi

ultima mare domnie a Egiptului. În interior, se pare că Ramses al III-lea a operat o reformă a administraţiei şi chiar a întregii organizări sociale a ţării. Din păcate această reformă este puţin cunoscută. Ar fi fost interesant să ştim amănunte privind împărţirea populaţiei în clase ierarhizate, pe care papirusuri ale epocii ne-o consemnează. Dacă am judeca prin prisma experienţei asemănătoare care a avut loc în Imperiul roman târziu, această cristalizare a funcţiilor sociale este mai curând un semn al decadenţei decât o reorganizare fructuoasă. Oricare ar fi fost realitatea, Ramses al III-lea a reuşit să întărească sistemul militar, ceea ce era indispensabil. Într-adevăr, în Asia hittiţii dispăruseră sub loviturile „popoarelor mării", triburi indoeuropene venite din Europa. Acestea, în marş spre Egipt, ajung la frontierele Palestinei. În Libia, indoeuropenii din vest, reorganizaţi, ameninţă din nou Valea Nilului. Într-o primă campanie, Ramses reuşeşte să oprească triburile ariene venite din Libia, care izbutiseră chiar să pătrundă în Egipt şi să ameninţe Memphisul. Odată acest prim succes realizat, sau poate simultan cu el (cronologia campaniilor este încă puţin cunoscută), faraonul a trebuit să facă faţă unui alt val de invazii europene, cel venit din est şi din nord, care ameninţa Egiptul atât de pe uscat cât şi de pe mare. Există puţine informaţii asupra campaniei terestre, se pare că armata egipteană a reuşit să stăvilească valul indoeuropean pe frontiera palestino–siriană, aşadar departe de Egipt. Pe mare, basoreliefurile templului din Medinet-Habu (la Theba), ne evocă victoria egipteană, care se pare că a fost decisivă; în tot cazul, flota de invazie a „popoarelor mării" a fost distrusă în largul coastelor sau în Deltă.

Prima victorie a lui Ramses al III-lea avea să se dovedească insuficientă, căci după doar şase ani de la cea dintâi invazie, triburile se reunesc din nou sub autoritatea

unui şef unic, *Kaper*, care începe prin a subjuga resturile populaţiei libiene autohtone şi stabileşte solid stăpânirea indoeuropeană asupra Libiei. Odată această operaţie preliminară încheiată, Kaper îşi lansează triburile în cucerirea Egiptului şi acestea se ciocnesc, tot în apropiere de Memphis, cu armata egipteană. De această dată victoria Egiptului este decisivă, iar regele Kaper şi fiul său sunt făcuţi prizonieri. Triburile indoeuropene, dezorganizate, nu vor mai încerca invazii în forţă. Dar Egiptul nu încetează de a-i atrage. Pe viitor, în loc de a intra în calitate de cuceritori în Valea Nilului, ei se vor infiltra în mod paşnic, cel mai adesea solicitaţi ca mercenari de diferiţii dinaşti locali sau de faraonii care încearcă să suplinească lipsa de oameni. Ei vor reuşi să devină astfel un stat în stat şi vor ajunge să pună mâna pe puterea regală. Într-o bună zi, un descendent al acestor războinici mercenari va urca pe tronul Egiptului.

„Popoarele mării" fiind învinse, Ramses al III-lea a încercat să reia politica tradiţională a Egiptului în Asia; a ajuns chiar să pătrundă în Siria, dar acesta nu a fost decât un raid fără urmări. Însăşi coasta palestiniană, atât de mult timp controlată de trupele egiptene, era acum stăpânită de filisteni, trib indoeuropean. Egiptul nu mai avea şi nici pe viitor nu va mai avea un rol de jucat în Levant.

Curând după moartea lui Ramses al III-lea, sau poate chiar din timpul vieţii lui, se pare că Egiptul cade în anarhie. Împotriva bătrânului rege fusese organizat un complot. Conspiratorii au reuşit, probabil, să-şi realizeze măcar o parte din obiective. Într-adevăr, ei sunt judecaţi de către succesorul lui Ramses al III-lea, ceea ce probează că acesta încetase din viaţă. Nu se ştie dacă el a murit asasinat şi dacă complotul a fost pedepsit de fiul său înainte ca puterea să fi fost preluată de către conjuraţi, sau dacă,

complotul fiind descoperit, pedepsirea vinovaţilor căzuse în sarcina fiului său. Oricare ar fi fost adevărul, decăderea se accentuează, iar despre cei opt regi care i-au urmat lui Ramses al III-lea (toţi cu acelaşi nume: Ramses IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI) nu se ştie mare lucru decât că aceste domnii au fost marcate de dezordini interne şi de perioade de foamete. Emblemă a timpului, nici necropolele regale nu mai sunt respectate. Tâlharii violează sarcofagele faraonilor morţi pentru le jefui bogăţiile. Faraonii domnitori nu au altă posibilitate de a le proteja decât să le scoată din mormintele lor şi să le înmormânteze pe furiş în ascunzători colective. Când ne gândim ce însemna un rege pentru egiptenii Imperiului Vechi, ai Imperiului de Mijloc şi chiar ai Imperiului Nou, o divinitate domnitoare, ne dăm seama cât de mult îşi pierduse regalitatea din prestigiu şi din putere. Slăbiciunea monarhiei se traduce în special prin revolte în Egiptul de Mijloc, de care nu sunt străini libienii, foarte numeroşi în această regiune şi prin sporirea peste măsură a puterii clerului lui Amon de la Theba, al cărui rol iniţial aproape că nu mai contează. Într-o izbucnire de energie, *Ramses al XI-lea* îl destituie pe marele preot al lui Amon şi se fereşte o perioadă să numească un înlocuitor, însă curând, fie pentru că se dovedise incapabil de a guverna singur, fie pentru că restul clerului exercitase o puternică presiune asupra lui, fie în sfârşit pentru că dorise pur şi simplu să-şi avantajeze un favorit, Ramses al XI-lea îl numeşte pe *Herihor* mare preot al lui Amon. Această imprudentă desemnare avea să însemne sfârşitul dinastiei. Treptat, Herihor preia toate atributele regalităţii. Fără îndoială, la început el trebuie să fi făcut figură de funcţionar fidel şi, graţie favorurilor regale, după ce ocupase postul de mare preot al lui Amon şi-a adăugat acestei demnităţi aceea de viceregе în Kush, care îi dădea

autoritate asupra Sudanului, apoi cea de vizir al Sudului, care îi va permite să guverneze Egiptul de Sus. El devine încetul cu încetul stăpân dacă nu al întregului Egipt, cel puţin al părţii meridionale a acestuia, ceea ce lasă să se înţeleagă că avea sprijinul întregului cler. Ramses al XI-lea dispare fără a i se cunoaşte anul morţii. La decesul său, Egiptul era din nou scindat în două părţi: la nord vizirul Nordului, *Smendes*, era atotputernic; poate că soţia lui îi conferise drepturi la tron; în sud, fostul vizir al Sudului, Herihor, îşi însuşise atributele regale. Relaţiile celor două puteri nu erau antagoniste; se pare chiar că Herihor se recunoştea ca vasal al lui Smendes, vasalitate de altfel doar teoretică, deoarece în calitate de rege al Egiptului de Sus şi mai ales ca stăpân real al clerului lui Amon, în fruntea căruia avusese grijă să-şi pună propriul fiu, *Piankhi*[9], Herihor era suveranul absolut al Tebaidei şi al întregului sud al ţării.

3. A XXI-a dinastie (1085–950 î.Hr.)

Herihor era deja vârstnic în momentul în care a preluat puterea şi, chiar dacă ar fi avut intenţia să adauge Nordul coroanei sale, nu a mai avut timpul necesar pentru a-şi pune planurile în aplicare; la moartea sa, Egiptul rămânea împărţit între o putere *de facto* în Egiptul de Sus având în fruntea ei pe Piankhi, fiul lui Herihor, şi un rege, fără îndoială legitim, în Nord, Smendes. Acesta din urmă va fi fondatorul celei de-a XXI-a dinastii, a cărei capitală va fi instalată la Tanis, în Delta orientală. Când Smendes moare, situaţia Egiptului nu se schimbase. El transmite

[9] Pentru a nu crea confuzii între numele marelui preot al zeului Amon şi viitorul rege ethiopian Piankhi (Peye), pentru primul se acceptă varianta Piankh.

puterea lui *Psusennes I*, dar acesta, neavând copii de sex masculin, o mărită pe *Makare*, fiica lui, care conform tradiţiei egiptene deţinea drepturile la tron, cu fiul lui Piankhi, în continuare mare preot al lui Amon şi deţinătorul puterii în Egiptul de Sus. Fiul lui Piankhi avea deci să moştenească deopotrivă autoritatea în Sud, ca urmaş al tatălui său şi în Nord, prin soţia sa. Atunci când el a ajuns la putere sub numele de *Pinedjem I*, se părea că unitatea Egiptului va fi din nou asigurată, însă cauzele dezmembrării s-au dovedit prea puternice pentru a putea fi depăşite atât de uşor. Pinedjem I a încercat ca, având reşedinţa în Nord, să-şi păstreze autoritatea în Sud, graţie desemnării propriilor fii ca preoţi ai lui Amon, dar la moartea fiului său mai mare, revolta pare să fi izbucnit la Theba. Pinedjem I-a numit imediat pe cel de-al doilea fiu în fruntea clerului theban, însă acesta, *Menkheperre*, şi-a însuşit puterea spre propriul folos, făcând astfel definitiv neoperante calculele tatălui său. Menkheperre, marele preot al lui Amon, şi-a luat de îndată titlul de rege. Astfel, în ciuda eforturilor lui Pinedjem, Egiptul era din nou scindat, în detrimentul întregii ţări, deoarece marele preot nu mai avea forţa materială de care dispusese în timpul dinastiilor a XVIII-a şi a XIX-a. Tezaurul sărăcise, privat de veniturile care altădată proveneau din tributuri şi din războaie victorioase. Nu se mai putea conta decât pe veniturile provenite din exploatarea pământurilor templelor şi este de presupus că ele erau în mare parte absorbite de clerul însuşi.

După moartea lui Pinedjem, dinastia a continuat să fie divizată. La Tanis şi în Nord domneşte mai întâi *Amenemophtis*, apoi urmaşii săi: *Siamon* şi *Psusennes al II-lea*, în vreme ce la Theba se succed fii lui Menkheperre. Aceştia poartă aceleaşi nume ca şi regii ce stăpânesc în nord şi cunoaştem în Sud un Psusennes care nu a domnit

decât puţin timp şi un Pinedjem contemporan cu Siamon. Această epocă este puţin cunoscută, deşi ar fi interesant să desluşim raporturile care legau nordul de sud; descoperirile făcute la Tanis de către P. Montet în 1940 vor permite să elucidăm în mod considerabil aceste probleme. Un fapt esenţial domină sfârşitul dinastiei a XXI-a: diviziunea Egiptului, existentă *de facto*, nu este recunoscută oficial, ea este doar o realitate izvorâtă din circumstanţe. Regii taniţi sunt suveranii legitimi au Egiptului, iar la Theba, descendenţii lui Menkheperre, spre deosebire de tatăl lor, nu-şi iau titulatura regală. Sciziunea virtuală dintre Nord şi Sud nu este singura fisură din edificiul politic: în Egiptul de Mijloc, la Herakleopolis, o familie de origine libiană a preluat puterea locală. Ea a căpătat tot mai multă importanţă până în momentul când, înlocuindu-i pe regii taniţi, va instaura cea de-a XXII-a dinastie.

4. A XXII-a dinastie (950–750 î.Hr.)

Această dinastie de origine libiană constituie într-un fel o dictatură militară. Elementul războinic egiptean reducându-se din ce în ce, mercenarii libieni au ajuns să constituie armata numai ei. Conducătorii lor dispuneau de o putere cu atât mai mare cu cât ţara, divizată, era mai slabă. Ei reprezintă forţa armată şi profită de acest fapt pentru a uzurpa autoritatea supremă. Ar fi fost de aşteptat ca sub guvernarea lor să aibă loc o restaurare a unităţii politice, aşa cum se întâmplă de obicei când o minoritate militară ajunge la putere. Un astfel de fenomen nu a avut loc. Dinastia a XXII-a a fost la fel de divizată şi la fel de slabă ca şi cea dinaintea ei. Există pentru aceasta mai multe explicaţii. Mai întâi mercenarii libieni se instalaseră în Egipt de pe vremea celei de-a XX-a dinastii. În decursul secolelor,

ei se „egiptizaseră", pierzându-şi, prin căsătorii repetate cu egiptene, unitatea caracterelor rasiale care constituia o parte a forţei lor. Apoi, mai puţin evoluaţi decât egiptenii, ei adoptaseră civilizaţia stăpânilor şi nu mai aveau tradiţii proprii care, distingându-i şi izolându-i de autohtoni, le-ar fi permis să-i domine pe aceştia din urmă; ei deveniseră egipteni de origine străină şi nu străini. În sfârşit, ruperea echilibrului dintre sud şi nord avea cauze prea profunde pentru ca o putere uzurpatoare ca cea a dinastiei a XXII-a să fie capabilă de a o remedia.

Familia *Sheshonq*, căreia îi aparţin regii acestei dinastii, furnizează un perfect exemplu al procesului de asimilare pe care libienii l-au suferit în Egipt. Stabiliţi în regiunea Herakleopolis, adică în „marca" libiană prin excelenţă, Sheshonq, al căror nume de altfel nu este egiptean, trebuie să fi fost libieni puri la origine. Îi vom vedea cum devin egipteni chiar înainte de a prelua puterea la Herakleopolis. După ce fuseseră doar comandanţi militari, ei devin preoţi ai zeului local, Harsaphes, şi în această calitate vor să fie înmormântaţi la Abydos, ca egiptenii. Puterea familiei se va extinde în curând şi va iradia de la Herakleopolis până la Bubastis, în Delta centrală. La moartea lui Psusennes al II-lea, *Sheshonq I* îşi ia titulatura regală şi, pentru a legitima dinastia, îşi însoară fiul, *Osorkon,* cu fiica lui Psusennes.

Dictatura militară libiană a provocat tulburări în ţară. Se pare că acestea au avut loc îndeosebi în regiunea Thebei şi nu este exclus, deşi nu avem date în acest sens, ca în acest moment o parte a clerului lui Amon să se fi refugiat în Sudan.

Atraşi inevitabil către nord, care este acum adevăratul centru de greutate al Egiptului, regii libieni, abandonând Herakleopolisul, se instalează probabil în Deltă. De aici,

Sheshonq I face o expediţie în Palestina şi cucereşte Ierusalimul, jefuindu-i templul. El restabileşte astfel o parte a prestigiului de care se bucurase Egiptul în Asia, însă operaţiunea rămâne fără urmări. Desigur, nu fusese vorba de o adevărată cucerire a Palestinei, singurul rezultat practic al campaniei fiind înzestrarea templelor egiptene cu o pradă considerabilă.

Succesiunea lui Sheshonq I constituie încă o problemă foarte tulbure, din cauza lipsei documentelor. Acapararea puterii de către libieni nu schimbase nimic în împărţirea virtuală a Egiptului între Nord şi Sud. Sheshonq I, reluând politica înaintaşilor săi, a încercat pur şi simplu să confişte în propriul folos influenţa preoţilor lui Amon. El l-a pus în fruntea acestora pe unul din fii săi. Succesorii lui vor încerca să-l imite dar, ca şi în cazul faraonilor din dinastia a XXI-a, eforturile le vor fi zadarnice deoarece copiii lor, numiţi la conducerea clerului theban, vor tinde invariabil să constituie în Sud dinastii paralele cu ramura mai mare din Nord. Pentru a anihila această tendinţă, faraonii au încercat să restrângă influenţa marilor preoţi creând un nou titlu religios, acela de „Soţie a Zeului" sau de „Divină Adoratoare a lui Amon". Această divină adoratoare va fi întotdeauna o prinţesă regală. Dar rezultatul a fost că divinele adoratoare vor lua puterea marilor preoţi, fără a se dovedi mai fidele puterii centrale decât aceştia. Egiptul rămâne deci în continuare scindat aşa că la sfârşitul celei de-a XXII-a dinastii vom vedea de două ori Theba revoltându-se deschis împotriva regilor din Nord, dovadă a independenţei crescânde a acesteia faţă de monarhie.

5. Dinastiile a XXIII-a, a XXIV-a şi a XXV-a (817–656 î.Hr.)

Sub ultimii regi ai dinastiei a XXII-a, *Sheshonq al III-lea*, *Pami* şi *Sheshonq al IV-lea*, anarhia nu face decât să crească. Egiptul face dovada unei tendinţe de tot mai mare fărâmiţare, în special în zona Deltei. Astfel, cea de-a XXIII-a dinastie era fondată înainte chiar de stingerea dinastiei precedente şi o perioadă de timp ele au coexistat. Este posibil, judecând după numele purtate de faraonii dinastiei a XXIII-a, *Pedubast, Sheshonq al IV-lea, Osorkon al III-lea, Takelot al III-lea*, ca aceasta să fi fost înrudită cu dinastia a XXII-a. Capitala noii dinastii este Bubastis, unde familia Sheshonq se instalase înainte ca a XXII-a dinastie să ajungă la putere. Astfel, diviziunea nord-sud se complică printr-o împărţire est–vest în Deltă, dar fărâmiţarea nu se opreşte aici. Pe lângă cele două centre de putere paralele, se pare că, în nord, dinastiile locale se multiplică până la venirea dinastiei a XXIV-a. Cu toate că mărunţii suverani nu au fost întotdeauna ostili între ei, fărâmiţarea era periculoasă pentru Egipt în ansamblu, punându-l în imposibilitatea de a ridica o armată puternică şi de a asigura munca în economie, indispensabilă pentru prosperitatea ţării. Către anul 730 î.Hr. situaţia se dovedea destul de complicată. În Deltă, puterea era împărţită între faraonii celei de-a XXII-a dinastii şi cei ai dinastiei a XXIII-a, pe de o parte, şi dinaştii care uzurpaseră local puterea, cei mai mulţi dintre ei militari libieni, pe de altă parte. În Egiptul de Mijloc este imposibil de apreciat ce revenea dinastiei a XXII-a şi ce aparţinea dinastiei a XXIII-a, deşi ostilitatea reciprocă lipsea. În Egiptul de Sus, marele preot şi Divina Adoratoare a lui Amon, înrudiţi cu faraonii domnitori din Nord, deţineau puterea la Theba şi erau independenţi

faţă de puterea centrală. În Sudan, s-a presupus că elemente ale clerului lui Amon, care emigraseră la începutul dinastiei a XXII-a, se constituiseră în principat independent cu centrul la Napata. Este însă mai probabil ca suveranii acestui nou regat să fi fost pur şi simplu nişte sudanezi. Aşadar Egiptul era în acel moment mai divizat ca oricând, însă o dublă acţiune de centralizare va începe să se facă simţită.

Către anul 751, *Piankhi* preia puterea la Napata, în Sudan. Numele lui nu indică neapărat o origine egipteană şi se presupune chiar că el s-ar citi *Peye*. Egiptenii, încă puţin numeroşi în Nubia, se asimilaseră în mijlocul populaţiei sudaneze, aşa că Peye guverna un popor de puri sudanezi şi, judecând după numele strămoşilor lui, nu avea nimic de-a face cu Egiptul. Iată de ce dinastia fondată de el este adeseori numită „dinastia etiopiană". *Peye-Piankhi* va încerca să cucerească Egiptul pornind din sud. La celălalt capăt al ţării, în Deltă, principele din Sais, *Tefnakht*, începea să refacă unitatea ţării în jurul său. Se pare că metoda aleasă de el a fost convingerea şi nu brutalitatea. El reuşeşte să-şi impună puterea printre dinaştii locali şi în schimb le confirmă autoritatea în calitate de vasali. Desăvârşind unificarea Egiptului de Jos, el pătrunde în Egiptul de Mijloc, unde se loveşte de Peye, sosit din sud.

Cunoaştem desfăşurarea luptei dintre nord şi sud doar dintr-un singur document, aşa-zisa Stelă a lui *Piankhi*, care ne oferă versiunea „sudistă" a evenimentelor. Acest izvor este foarte părtinitor; Piankhi se laudă că ar fi cucerit întregul Egipt, până la marginile maritime ale Deltei. În fapt, dacă pare adevărat că a reuşit să-l respingă pe *Tefnakht* şi pe vasalii acestuia din Egiptul de Mijloc şi că a cucerit Memphisul, este în schimb îndoielnic că a izbutit să ajungă mai departe. Într-adevăr, curând după pretinsa sa victorie,

nu numai că Peye-Piankhi se întoarce în capitala lui, Napata, ceea ce pare ciudat, însă avem dovezi că Tefnakht a rămas stăpân în Deltă vreme de câţiva ani după pretinsul succes etiopian. Oricare ar fi fost adevărul, Tefnakht este fondatorul dinastiei a XXIV-a, care nu cuprinde decât doi regi: pe cel menţionat şi pe *Bocchoris*. Dinastia stăpâneşte Nordul, în vreme ce Peye-Piankhi împreună cu dinastia a XXV-a „etiopiană" domneşte în Sud, puterea ei întinzându-se poate până la Memphis. Cele două dinastii sunt paralele, iar unificarea nu se poate face.

În Nord, Bocchoris succede tatălui său Tefnakht. El şi-a câştigat faima unui legislator, dar noi nu ştim despre el decât că a provocat în Palestina o revoltă împotriva assirienilor şi că a sprijinit-o cu un detaşament egiptean, bătut de altfel, de către armata assiriană. Bocchoris însuşi a fost ucis în condiţiile cuceririi Deltei de către armata etiopiană a lui *Shabaka*.

În Sud, *Shabaka*, urmaşul lui Piankhi, stăpâneşte Egiptul până la Theba sau poate chiar până la Memphis. La Theba, Divina Adoratoare a lui Amon era acum de origine sudaneză. De altfel, Shabaka abandonează Napata pentru a se instala la Theba. De aici el întreprinde cucerirea Egiptului de Jos, obiectiv la care Piankhi renunţase. Se pare că acţiunea lui a reuşit, dar nu ne-a parvenit nici un detaliu asupra acestei cuceriri, în cursul căreia Bocchoris a fost ucis. Odată victoria obţinută, Shabaka se instalează în Nord. Contrar lui Tefnakht şi lui Bocchoris, el nu a încercat să se opună assirienilor. După dispariţia dinastiei a XXIV-a, dinastia a XXV-a domneşte singură peste Egipt, cel puţin nominal, întrucât se pare că ţara nu a fost nici un moment pacificată.

Shabataka, apoi *Taharqa* îi urmează la tron lui Shabaka. Amândoi reiau politica activă în Asia şi favorizează revoltele antiassiriene din Palestina. Dar politica

lor nu a fost mai fericită decât cea a lui Bocchoris şi a fost un miracol faptul că armata assiriană, după zdrobirea coaliţiei palestiniene, nu a cucerit Ierusalimul şi nu a distrus armata egipteană (se pare că o epidemie de ciumă i-a forţat pe assirieni să renunţe la luptă).

Pentru a supraveghea situaţia din Mediterana, Taharqa a fost obligat, ca şi predecesorii lui, să se instaleze în Egiptul de Jos şi se pare că a avut capitala la Tanis. În acest caz, el era prea îndepărtat de Egiptul de Sus pentru a-l putea guverna în mod efectiv, dar s-a străduit cel puţin să-şi asigure fidelitatea acestuia. Rupând cu tradiţia, a limitat puterile clerului lui Amon şi a încredinţat o parte din acestea unui „Guvernator al Sudului", *Mentunemhat*; în acest fel, din raţiuni politice, Taharqa a separat puterea temporală de cea spirituală.

6. Cuceririle assiriene

Prima cucerire (671 î.Hr.) Eşecul aventurii sale în Palestina nu l-a lecuit pe Taharqa, acesta continuând, de la Tanis, să provoace revolte în Assiria. În anul 671, regele acesteia, Asarhadon, se decide să atace Egiptul. Evitând Delta, unde erau concentrate fără îndoială forţele egiptene, el traversează Sinaiul şi se îndreaptă direct spre Memphis, pe care îl ocupă. Taharqa reuşeşte să se refugieze mai întâi la Theba, dar în urma ameninţării exercitate de assirieni asupra oraşului, fuge spre sud, în vreme ce Mentunemhat se grăbeşte să recunoască suzeranitatea assiriană pentru a evita ocuparea oraşului. Asarhadon părăseşte curând Egiptul, nelăsând în urma sa decât trupe firave. Profitând de conjunctură, Taharqa îi ridică contra ocupanţilor pe guvernatorii locali care li se supuseseră în condiţiile invaziei şi recucereşte Memphisul.

A doua cucerire (666). După moartea lui Asarhadon, fiul acestuia, Asurbanipal, reia războiul împotriva Egiptului. Trecuseră abia trei ani da când Taharqa reuşise să readucă Egiptul spre independenţă. În anul 666, Memphisul cade din nou în mâna assirienilor şi de această dată campania continuă, ducând la ocuparea Thebei. Dinaştii din Deltă care se revoltaseră contra Assiriei în 671 sunt deportaţi la Ninive.

La puţină vreme după înfrângerea sa, Taharqa moare, lăsând puterea nepotului său, *Tanutamon*, care este încoronat la Napata. Ca şi unchiul lui, Tanutamon va reuşi să răscoale Egiptul contra invadatorilor asiatici, dar succesul său se va dovedi la fel de vremelnic ca şi cel din 671.

A treia cucerire (664). Alungaţi a doua oară din Egipt, assirienii nu vor întârzia să revină. Către 664, ei reuşesc să-l bată pe Tanutamon şi să-l alunge în Egiptul de Sus. Theba este pentru a doua oară cucerită şi nu scapă de această dată de jaf. Refugiată în Sudan, dinastia etiopiană nu va mai domni în Egipt, dar va supravieţui pentru mai multe secole în regiunea Napata–Meroe, unde va guverna asupra unui popor care nu mai avea nimic egiptean; limba era pur africană şi chiar scrierea diferea de hieroglifele egiptene, deşi era influenţată de ele. Acest stat îşi va păstra independenţa până în anul 350 d.Hr.

7. Dinastia a XXVI-a şi expulzarea assirienilor (663–525 î.Hr.)

Evoluţia situaţiei politice generale şi deplasarea axei civilizaţiilor pe care le-am semnalat la începutul acestui capitol vor deveni odată cu trecerea timpului tot mai pronunţate. Rolul pe care lumea mediteraneană era chemată să-l joace în această context nou, care exista în

germene încă de la prima invazie a „Popoarelor Mării" se afirmă acum cu putere. Egiptul, neputând să se elibereze singur de assirieni, se va sprijini pe greci, pe care îi va folosi ca mercenari. Acest ajutor fiindu-i insuficient pentru a-l proteja de ameninţările Asiei, el va accepta cu indiferenţă cucerirea de către Alexandru cel Mare. Egiptul va renunţa astfel la trecutul independent însă, înainte ca pierderea libertăţii sale să devină un fapt împlinit, el va cunoaşte încă o perioadă de măreţie, datorată faraonilor din cea de-a XXVI-a dinastie. Cu toate acestea, trebuie să subliniem faptul că, încă de pe acum, Egiptul, privat de resursele Africii îndepărtate, nu-şi mai datorează puterea propriei armate, ci mercenarilor străini, singurii capabili ca, pe de o parte, să protejeze Egiptul de puternicele imperii asiatice, iar pe de altă parte să-i menţină sub ascultare pe proprii supuşi ai faraonului.

Psammetik I (663–609 î.Hr.), cel dintâi faraon al dinastiei a XXVI-a, era un dinast din Sais, în Delta Nilului, care succedase normal tatălui său Nekho. Este vorba de o descendenţă îndepărtată din Tefnakht, şi el stăpânitor în Sais, fondatorul dinastiei a XXIV-a. Psammetik avea deci drepturi asupra coroanei. Încă de la începutul domniei, el se bazează pe mercenari greci: cu ajutorul lor îi alungă pe assirieni din Egipt şi îi urmăreşte până în Palestina. În anul 653 ţara este în mod sigur eliberată, aşadar lupta pare a fi durat circa zece ani. Simultan, şi tot cu ajutorul grecilor, Psammetik reuşeşte să-i aducă sub ascultare pe numeroşii dinaşti locali care îşi împărţeau puterea în Egiptul de Jos. Odată aceste obiective realizate, el a putut să treacă la reorganizarea întregului regat. În Egiptul de Sus, Mentunemhat era în continuare guvernator al Thebei, rămas încă de pe vremea regilor etiopieni. După negocieri, Psammetik face ca propria sa fiică, Nitokris, să fie adoptată

de către Divina Adoratoare a lui Amon, o prinţesă încă de origine sudaneză. Cu aceste atuuri în mână, el instalează doi guvernatori, unul în sud, la Edfu, celălalt în Egiptul de Mijloc, la Herakleopolis. Era prima încercare coerentă de a pune capăt independenţei anarhice a Egiptului de Sus faţă de puterea centrală. Unitatea Egiptului era refăcută. Nu este exclus ca stăpânirea assiriană, punând în evidenţă binefacerile unei puteri centralizate, să fi contribuit la restaurarea unităţii egiptene. Cu toate acestea, este vorba de o unitate care nu are nimic comparabil cu ceea ce fusese ea în marile perioade ale istoriei egiptene. Mercenarii greci, nişte străini, sunt cei care asigură puterea lui Psammetik asupra propriilor supuşi. Ei sunt cei cărora le datorează alungarea assirienilor, ei sunt cei care ocupă funcţiile de conducere ale armatei. De asemenea, flota egipteană este reorganizată după model grecesc. Chiar şi economia internă se transformă prin întemeierea coloniilor elene. Aşadar doar prin renegarea propriilor tradiţii, Egiptul se poate adapta noilor condiţii de viaţă ale lumii antice.

Nekho (609–594), fiul lui Psammetik, îi urmează la tron tatălui său. Ca şi acesta, el s-a sprijinit pe străini. A redeschis sau măcar a reluat lucrările de redeschidere a canalului care trebuia să unească Marea Roşie de Marea Mediterană, o prefigurare a Canalului Suez. Tot lui i se datorează organizarea expediţiei întreprinse de marinarii fenicieni, cunoscută în istorie sub numele de „periplul african".

Având o autoritate ferm stabilită în Egipt, Nekho nu a rezistat tentaţiei de a relua politica egipteană tradiţională faţă de Asia. El nu-şi dădea seama că vremurile se schimbaseră şi că Egiptul nu mai avea forţă suficientă pentru a se opune imperiilor puternic centralizate din Asia. De altfel, situaţia politică suferise o nouă schimbare în Orientul Apropiat. Assiria, până atunci predominantă, pierduse

hegemonia în dauna mezilor şi babilonienilor, care se aliaseră. Profitând de luptele dintre mezi, babilonieni şi assirieni, Nekho pătrunde cu armata în Asia, îl bate pe regele Iudeei la Megiddo, supune Palestina şi Siria şi ajunge la Eufrat. Ajuns aici, el se loveşte de Nabucodonosor, fiul regelui Babilonului. Bătălia are loc la Karkemish, unde armata egipteană este învinsă. Din fericire pentru Nekho, Nabucodonosor, chemat în capitală din cauza morţii tatălui său, nu a putut să-şi exploateze succesul. Nekho, care reuşise să revină fără dificultăţi în Egipt, a profitat de tulburările survenite la Babilon pentru a organiza o coaliţie împotriva lui Nabucodonosor, însă acesta, după ce şi-a rezolvat problemele interne, a revenit şi a ocupat Palestina. Către sfârşitul domniei, se pare că Nekho a renunţat la lupta contra Babilonului, cel puţin pe uscat, căci construirea unei flote cu ajutorul grecilor pare să indice faptul că ar fi avut intenţia să reia războiul pe mare.

În privinţa succesorului lui Nekho, *Psammetik al II-lea (594–588)*, avem puţine informaţii. Ştim doar că a organizat o expediţie în Sudan, care a ajuns până la a doua cataractă (sau chiar la a patra, după unele indicii) şi că a făcut o călătorie în Fenicia. În tot cazul, este puţin probabil ca subjugarea Sudanului, făcută de altfel cu ajutorul contingentelor greceşti şi asiatice, să fi fost de lungă durată.

Apries (588–568), care i-a succedat lui Psammetik al II-lea, a întreprins o campanie contra fenicienilor, în cadrul căreia a asediat, fără succes, Tyrul. Către anul 570, o intervenţie nefericită în Libia avea să ducă la sfârşitul domniei lui. Libienii îi ceruseră ajutorul împotriva grecilor stabiliţi la Cyrene. Neîndrăznind să utilizeze mercenari greci într-un conflict unde erau implicaţi alţi greci, Apries trimite o armată egipteană în Libia, care este învinsă. Profitând fără îndoială de nemulţumirea suscitată de această aventură,

Amasis, generalul desemnat de Apries pentru înăbuşirea revoltei, s-a pus în fruntea răsculaţilor. Soarta luptei dintre Apries şi Amasis pare a fi fost vreme îndelungată pe muchie de cuţit şi se crede că o perioadă ei şi-au împărţit ţara; în cele din urmă, Amasis a reuşit să încline balanţa de partea sa şi să-l elimine definitiv pe Apries.

Amasis (568–525), cu toate că ajunsese la putere prin exploatarea sentimentelor xenofobe ale populaţiei, s-a ferit să-i nemulţumească pe greci. Aceştia constituie în continuare grosul armatei sale. Nabucodonosor reluase războiul contra egiptenilor şi se pare că l-a învins pe Amasis, dar victoria nu a fost urmată de invadarea Egiptului. Istoricii greci susţin că Amasis a izbutit să ocupe insula Cipru, însă nu ne-au parvenit documente egiptene care să confirme această cucerire. La sfârşitul domniei lui, perşii, în continuă expansiune, ameninţă întregul Orient Apropiat; pentru a se apăra, Amasis se aliază cu Cresus, regele Lidiei, cu Sparta şi cu Babilonul. Din nefericire pentru el, aliaţii se prăbuşesc unul câte unul în faţa armatei persane: mai întâi Lidia este cucerită, apoi vine rândul Babilonului. Perşii se concentrează acum asupra Egiptului, însă Amasis moare, iar cel pe care împăratul persan Kambyses îl întâlneşte este urmaşul său, *Psammetik al III-lea.* La Pelusion, egiptenii, în pofida sprijinului mercenarilor greci, sunt zdrobiţi (525 î.Hr.).

Dinastia a XXVI-a, care dispare odată cu bătălia de la Pelusion, reuşise să refacă un Egipt unit şi prosper. Opera internă a faraonilor acestei dinastii ar merita să fie studiată mai îndeaproape. Printr-o organizare judicioasă a aparatului funcţionăresc, ei au izbutit să reia sub autoritatea lor întregul ansamblu al ţării. Profitând de prosperitatea regăsită, Egiptul a cunoscut o veritabilă renaştere artistică, veritabil „cântec de lebădă" al bătrânului Egipt.

8. Prima Dominaţie Persană (dinastia a XXVII-a, 525–405 î.Hr.)

Bătută la Pelusion, armata egipteană se repliase către Memphis, dar s-a dovedit incapabilă de a împiedica căderea oraşului. Kambyses l-a menţinut mai întâi pe Psammetik al III-lea în fruntea statului, însă suveranul egiptean a încercat în curând o răscoală contra invadatorilor. Fiind din nou învins, el a fost constrâns să se sinucidă.

Dinastia a XXVII-a este constituită de suveranii persani, mai întâi *Kambyses,* care a desăvârşit cucerirea Egiptului şi a atenuat regimul de jafuri şi samavolnicii la care armata victorioasă supunea ţara, apoi *Darius*, care, reluând tradiţia regilor autohtoni, a construit un templu la el-Khargeh şi a organizat exploatarea economică a Egiptului (între altele a terminat construcţia canalului de la Marea Roşie început de Nekho). Egiptenii par a fi suportat cu greu jugul persan. Către 486, ei au încercat o revoltă în Deltă. Darius a murit înainte de a putea să o înăbuşe, însă *Xerxes*, care i-a succedat, a reuşit uşor să o reprime. Egiptenii nu s-au descurajat şi, sub *Artaxerxes*, a izbucnit o nouă revoltă, condusă de Inaros, un dinast libian şi Amirteu, prinţ de Sais. O flotă ateniană îi sprijinea pe insurgenţi. Datorită ajutorului grecesc, egiptenii au reuşit să bată armata persană, care s-a refugiat în Memphis. Triumful egiptean avea să fie de scurtă durată; optsprezece luni după această înfrângere, perşii au reluat ofensiva şi i-au învins pe egipteni. Inaros a fost executat, iar atenienii au fost constrânşi să se retragă. Cu toate acestea, Amirteu a reuşit să se menţină în Deltă, aşa că *Darius al II-lea* nu a putut restabili calmul în Egipt decât adoptând o atitudine conciliantă.

9. Dinastiile a XXVIII-a, a XXIX-a şi a XXX-a şi sfârşitul independenţei Egiptului (405–341 î.Hr.)

În ciuda guvernării tolerante a satrapului persan al Egiptului, egiptenii nu au renunţat la luptă. Un fiu sau nepot al insurgentului din 460, Amirteu, care poartă acelaşi nume cu ascendentul său, conduce răscoala care izbucneşte către anul 410. Noul *Amirteu*, prinţ de Sais, este de asemenea un descendent al faraonilor dinastiei a XXVI-a, ceea ce îi conferă drepturi importante la tron. Nu se cunosc detalii ale luptei conduse de Amirteu împotriva perşilor, dar ştim că în anul 404, după şase ani de conflict, Egiptul este din nou liber.

„Dinastia a XXVIII-a" fondată de către Amirteu, nu conţine decât un singur faraon, pe fondatorul ei, despre care se cunoaşte doar că, după eliberarea ţării, a domnit peste tot teritoriul ei. Într-adevăr, se pare că stăpânirile străine au avut cel puţin rezultatul de a pune capăt anarhiei cronice care divizase Egiptul.

Mai fericită decât dinastia a XXVIII-a, cea de-a XXIX-a, care îi succede, numără patru suverani. *Nepherites I (398–392)*, fondatorul ei, este originar din Mendes, în Deltă. Ca şi predecesorii săi din dinastia a XXVI-a, el îşi întemeiază puterea pe colaborarea cu grecii şi încheie o alianţă cu Sparta. Se cunosc puţine detalii despre domnia lui, care a fost de altfel foarte scurtă. Următorul faraon, *Akhoris (392–380)*, reia o politică activă în Asia şi participă la o coaliţie antipersană. Coaliţia a fost învinsă, dar Akhoris a reuşit cu ajutorul mercenarilor greci să evite o nouă invazie a Egiptului. În privinţa celor doi succesori, *Psammuthis* şi *Nepherites al II-lea* se cunoaşte doar că în vremea lor au izbucnit tulburări interne şi că cel de-al doilea a fost detronat de către prinţul de Sebennytos, care a fondat cea de-a XXX-a dinastie.

A XXX-a dinastie este cea din urmă dinastie indigenă independentă. Fondatorul ei, *Nektanebo I (378–360),* a trebuit să preia puterea bazându-se pe clerul din Sais. Se pare că, contrar politicii faraonilor dinaintea lui, el s-a lipsit de ajutorul grecilor, cel puţin în prima parte a domniei. Datorită unui concurs fericit de împrejurări şi greşelilor duşmanilor, el a reuşit să-i împiedice pe perşi să recucerească Egiptul. Aceştia reuşiseră totuşi să pătrundă până în regiunea Memphisului. Mare constructor, el a restaurat cu bun gust numeroase temple. Fiul său *Teos (361–359)* a fost asociat la tron încă de pe când tatăl lui trăia. Conform unui obicei devenit lege ineluctabilă pentru egiptenii care nu se mai simt destul de tari pentru a rezista singuri în faţa Asiei, el a încercat alianţele cu grecii, abandonate de tatăl său. Cu ajutorul hopliţilor spartani şi mercenarilor atenieni, armata sa a devenit foarte puternică, ceea ce l-a făcut să lanseze o expediţie în Asia. Din nefericire, după succese iniţiale notabile, au izbucnit disensiuni în sânul armatei iar Teos, trădat de fratele său, căruia îi lăsase în seamă Egiptul, nu a avut altă alternativă decât aceea de a se refugia la împăratul persan, în vreme ce un alt uzurpator, *Nektanebo al II-lea*, propriul lui nepot, a pus mâna pe putere.

Nektanebo al II-lea (359–341), abia urcat pe tron, s-a văzut pus în faţa unei răscoale populare pornite se pare din regiunea Mendes şi organizate, poate, de un descendent al regilor din a XXIX-a dinastie. Nektanebo nu a izbutit să o înăbuşe decât cu ajutorul grecilor. Ca şi predecesorul său cu acelaşi nume, el a clădit sau a reconstruit foarte multe temple. Dar Egiptul nu avea să se mai bucure multă vreme de pacea pe care o restaurase Nektanebo.

10. A Doua Dominaţie Persană (341–333 î.Hr.)

În Asia, noul rege persan *Artaxerxes al III-lea Okhos*, era decis să recucerească Egiptul. El pune pe picioare o armată enormă cu care, în 351, se aruncă în atac. Nektanebo încadrase armata egipteană cu mercenari spartani şi atenieni care, la început, reuşesc să respingă armata lui Artaxerxes-Okhos. Dar acesta îşi reia curând ofensiva şi în anul 341 atacă din nou, pe mare şi pe uscat, cu mijloace logistice considerabile (trei sute de mii de oameni şi trei sute de trireme, în vreme ce Nektanebo dispune doar de o sută de mii de soldaţi). De această dată curajul mercenarilor greci nu este suficient pentru a opri armata persană. Memphisul este ocupat, iar Nektanebo trebuie să se refugieze în Egiptul de Sus. El reuşeşte să reziste acolo încă doi ani, dar o nouă campanie persană duce la cucerirea întregului Egipt. Soarta lui Nektanebo, ultimul rege egiptean independent, rămâne necunoscută.

11. Sfârşitul celei de-a Doua Dominaţii Persane şi cucerirea lui Alexandru cel Mare

A Doua Dominaţie Persană, de altfel foarte scurtă (nu a durat decât nouă ani), ne este mai puţin cunoscută ca cea dintâi. Se pare că ţara şi locuitorii ei au suferit mult sub ocupaţia trupelor lui Artaxerxes-Okhos şi a succesorilor săi: *Arses* şi *Darius al III-lea Codoman*. De aceea nu este de mirare că vedem izbucnind din nou revolte. Cea mai importantă este cea a lui *Khabbash*, un prinţ din Deltă care îşi ia titulatura regală şi reuşeşte să se menţină câţiva ani în regiunea Memphis, fără însă a putea elibera Egiptul.

Eliberarea avea să vină din partea grecilor. În anul 333, *Alexandru cel Mare* îl învinge pe Darius la Issos. Chemat

poate de egipteni, marele cuceritor intră în 332 în Egipt, fiind primit ca un eliberator.

Istoria propriu-zisă a Egiptului se încheie odată cu cucerirea macedoneană; suverani greci, apoi romani, îi vor conduce destinele şi nu vor mai exista niciodată faraoni autohtoni. Cucerirea lui Alexandru nu a fost un accident, ea devenise inevitabilă, aşa cum va fi şi cea romană. Era o consecinţă a raportului de forţe în continuă schimbare pe eşicherul politic mediteranean. Egiptul devine acum parte integrantă a lumii mediteraneene, care nu putea şi nu voia să se dezintereseze de el. Mai puternic, poate mai tânăr, Egiptul şi-ar fi putut încă menţine independenţa sprijinindu-se pe teritoriul său african, dar, după cum am văzut, ultimele dinastii autohtone au fost incapabile să resusciteze antica forţă egipteană şi nu au putut să prelungească existenţa statului independent decât bazându-se pe trupele greceşti. Aşa se explică în parte nu numai de ce Egiptul acceptă de bună voie cucerirea lui Alexandru, ci şi de ce, renunţând la originalitatea sa, el se elenizează cu atâta uşurinţă. Doar în Thebaida, în jurul centrului religios format de templul lui Amon, a supravieţuit puţin din vechiul spirit independent. De acolo izbucnesc rarele revolte contra suveranilor străini. Dar aceste revolte nu au nici o urmare, civilizaţia egipteană este moartă, chiar dacă ea persistă în temple vreme de peste încă opt veacuri, până la închiderea lor de către Teodosie cel Mare, la sfârşitul secolului al IV-lea al erei noastre (Edictul din 391). Multe dintre aceste temple, edificate sau restaurate de suveranii lagizi şi de împăraţii romani, rămân focare de cultură egipteană, iar textele care le acoperă abundent pereţii sunt foarte preţioase pentru studierea religiei faraonice.

CONCLUZIE

Am încheiat parcurgerea foarte rapidă a principalelor evenimente ale istoriei egiptene. După o lungă perioadă de germinare, misterioasă încă sub multe aspecte, am asistat la înflorirea şi apoi la strălucirea unei civilizaţii unice în felul său. După această perioadă de împliniri, am văzut cum anarhia a distrus încetul cu încetul coeziunea internă a Imperiului egiptean, care îşi extrăgea din unitate întreaga lui putere. Am cercetat cauzele acestei lungi decăderi, unele datorate configuraţiei geografice a ţării, altele rezultând din evoluţia istorică a civilizaţiilor care înconjurau Egiptul. Este posibil ca acestor cauze pur materiale să li se fi adăugat şi altele, mai profunde, care scapă eforturilor unei analize sistematice. Problema dispariţiei civilizaţiilor este, prin multe aspecte, la fel de misterioasă ca şi moartea vietăţilor. Egiptul a reuşit să pună capăt invaziei hyksoşilor şi cuceririi assiriene; el a izbutit de asemenea, este adevărat, cu greutate şi cu ajutor străin, să se debaraseze de perşi. Cine ar fi putut crede că îi va fi suficient lui Alexandru să îşi facă apariţia în Egipt pentru ca acesta, încetând de a fi el însuşi, să devină grecesc? Moleşeala pare a fi pus stăpânire pe egipteni, ceea ce ne face să ne gândim la poemele pline de resemnare pe care le cântau la banchete: „*Corpurile trec dintotdeauna, iar generaţiile noi le înlocuiesc. Soarele se ridică dimineaţa, apoi se culcă la asfinţit, oamenii procreează, femeile concep, iar plămânii respiră adânc. Apoi ziua trece şi copiii sunt deja în morminte [...] Am ascultat spusele*

înţelepţilor de altădată, Ce au devenit sălaşurile lor? Zidurile s-au distrus, casele lor nu mai există, ca şi cum nu ar fi fost nicicând. Nimeni nu se întoarce de acolo de unde s-a dus ca să ne spună ce mai face [...] Fă ceea ce îţi place pe Pământ până în ziua morţii, căci Zeul Morţii nu aude lamentaţiile şi strigătele şi nu eliberează pe nimeni din Cealaltă Lume. Petrece-ţi zilele cu veselie. Sigur, nimeni nu poate să-şi ia bogăţiile cu el. Sigur, dintre cei ce pleacă Dincolo, nimeni nu poate să se întoarcă."

După greutăţile străbătute de-a lungul mileniilor, Egiptul trebuie să sufere în zilele noastre o nouă şi poate ireparabilă lovitură: construirea marelui baraj de la Assuan. Acesta separă complet Nilul. Viitura anuală a fluviului este blocată, ea, cea care din timpuri imemoriale a asigurat bogăţia agricolă a ţării prin mâlul pe care îl aducea. De acum încolo el se va aduna în Sudan, la extremitatea sudică a lacului Nasser.

Această pierdere a mâlului este agravantă şi pentru Deltă, care în prezent este ameninţată de invazia progresivă a Mediteranei. Pe de altă parte, Nilul inducea la vărsarea lui în mare un curent de apă dulce care, de la vest la est, trecea prin faţa extremităţii nordice a Canalului Suez; odată cu dispariţia acestui curent, fauna dăunătoare a Mării Roşii (în special rechinii) pot pătrunde nestingheriţi în Marea Mediterană.

În sfârşit, dispariţia inundaţiilor anuale favorizează creşterea salinităţii solului şi contribuie astfel la o lentă deteriorare a vestigiilor Egiptului Faraonilor.

TABEL CRONOLOGIC AL FARAONILOR

După Drioton-Vandier, *L'Egypte*

Epoca prethinită şi thinită (3200–2780)

Regele Scorpion
Dinastia I

Narmer (Menes)
Aha
Djer
Uadji
Den-Udimu
Adjib
Semerkhet
Ka

Dinastia a II-a

Hotepsekhemui
Nebre
Nineter (Neterimu)
Weneg
Senedj
Peribsen
Khasekhem
Khasekhemui

Imperiul Vechi (2780–cca 2160)

Dinastia a III-a (2778–2723)

Nebka
Neterierkhet-Djeser
Sekhem-Khet
Sanakht (Nebka)
Khaba
Neferka
Hu (Huni)

Dinastia a IV-a (2723–2563)

Snefru
Kheops (Khufu)
Didufri
Kephren (Khafra)
Mykerinos (Menkaura)
Shepseskhaf

Dinastia a V-a (2563–2423)

Userkaf
Sahure
Neferikare-Kakai
Shepseskare
Neferefre
Niuserre-Ini
Menkauhor-Akauhor
Djedkare Isesi
Unas

Dinastia a VI-a (2423–cca 2190)

Teti
Userkare

Merire-Pepi I
Merenre I Antyemsaf
Neferkare Pepi al II-lea
Merenre al II-lea Antyemsaf
Nitokris

Dinastia a VII-a (2190–?)

Şase faraoni cu domnii foarte scurte

Dinastia a VIII-a (?–2100)

Dinastie foarte puţin cunoscută: lista regilor imposibil de reconstituit.

Prima Perioadă Intermediară (cca 2160–2065)

Dinastia a IX-a (herakleopolitană) (2200–2130)

Kheti I (2200–2180)
Mai mulţi regi necunoscuţi (2180–2130)

Dinastia a X-a (herakleopolitană) (2130–2070)

Neferkare (2130–2120)
Kheti al III-lea (2120–2070)
Merikare (2070–2050)

Dinastia a XI-a (thebană) (2160–2000)

Antef I (2130–2120)
Antef al II-lea (2120–2070)
Antef al III-lea (2070–2065)
(Dinastia a X-a şi începutul dinastiei a XI-a sunt paralele)

Imperiul de Mijloc (2065–1785)

Sfârşitul dinastiei a XI-a (2065–2000)

Mentuhotep I (2065–2015)
Mentuhotep al II-lea (2015–2010)
Mentuhotep al III-lea (2007–2000)

Dinastia a XII-a (2000–1785)

Amenemhat I (2000–1970)
Sesostris I (1970–1936)
Amenemhat al II-lea (1938–1904)
Sesostris al II-lea (1906–1888)
Sesostris al III-lea (1887–1850)
Amenemhat al III-lea (1850–1800)
Amenemhat al IV-lea (1800–1792)
Sebekneferure (1792–1785)

A Doua Perioadă Intermediară (1785–1580)

Dinastia a XIII-a (1785–1680)

Khutaui Amenemhat-Sebekhotep I
Seankhtaui-Sekhemkare
Khutaui Penten
Amenemhat Senbuf
Ameni Antef Amenemhat
Kai Amenemhat
Khutaonire Ugaf
Seneferibre Sesostris

Urmează 27 de regi, printre care mai mulţi Khendjer, Neferhotep, Sebekhotep şi Didumes; lista se termină cu domnia lui Nehesi.

Ordinea regilor din dinastiile a XIII-a şi a XIV-a este foarte incertă, mulţi dintre ei se pare că au avut domnii paralele.

Dinastiile a XV-a şi a XVI-a (hyksoşe) (1730–1580)

Chian
Apophis I
Apophis al II-lea
Aasehre
Aakenenre-Apophis al III-lea

Dinastia a XVII-a (1680–1580)

Cincisprezece regi purtând numele de Antef sau Sebekemsaf; dinastia se încheie cu domniile lui Sekenre Taa şi Kamose.

Imperiul Nou (1580–1200)

Dinastia a XVIII-a (1580–1314)

Ahmosis (1580–1558)
Amenophis I (1557–1530)
Thuthmes I (1530–1520)
Thuthmes al II-lea (1520–1505)
Hatshepsut (1505–1484)
Thuthmes al III-lea (1504–1450)
Amenophis al II-lea (1450–1425?)
Thuthmes al IV-lea (1425?–1408)
Amenophis al III-lea (1408–1372)
Amenophis al IV-lea-Akhnaton (1372–1354)
Semenkhare
Tutankhamon, Ai şi Horemheb (1354–1314)

Dinastia a XIX-a (1314–1200)

Ramses I (1314–1312)
Sethi I (1312–1298)
Ramses al II-lea (1301–1235)
Mineptah
Amenmes
Mineptah-Siptah (1219–1210)
Sethi al II-lea
Ramses Siptah
Iarsu

Decăderea (1200–333)

Dinastia a XX-a (1200–1085)

Sethnakht (1200–1198)
Ramses al III-lea (1198–1166)
Ramses al IV-lea
Ramses al V-lea
Ramses al VI-lea
Ramses al VII-lea (1166–1085)
Ramses al VIII-lea
Ramses al IX-lea
Ramses al X-lea
Ramses al XI-lea

Dinastia a XXI-a (1085–950)

Smendes (1085–1054)
Herihor

Psusennes I (1054–1009)
Pinedjem

Amenophtis (1009–1000)
Siamon (1000–984)
Psusennes al II-lea (984–950)

Dinastia a XXII-a (950–730)

Sheshonq I (950–929)
Osorkon I (929–893)
Takelot I (893–870)
Osorkon al II-lea (870–847)
Sheshonq al II-lea (847)
Takelot al II-lea (847–823)
Sheshonq al III-lea (823–772)
Pami (772–767)
Sheshonq al IV-lea (767–730)

Dinastia a XXIII-a (817? –730)

Pedubast (817? –763)
Sheshonq al IV-lea (763–757)
Osorkon al III-lea (757–748)
Takelot al III-lea
Amonrud (748–730)
Osorkon al IV-lea

Dinastia a XXIV-a (730–715)

Tefnakht (730–720)
Bocchoris (720–715)

Dinastia a XXV-a (Etiopiană)

Piankhi (Peye) (751–716)
Shabaka (716–701)
Shabataka (701–689)

Taharqa (689–663)
Tanutamon (663–656)

N.B. Dinastiile a XXII-a, a XXIII-a, a XXIV-a şi a XXV-a sunt parţial paralele. Datele privind dinastia a XXIII-a sunt foarte aproximative.

Dinastia a XXVI-a (saită) (663–525)

Psammetik I (663–609)
Nekho (609–594)
Psammetik al II-lea (594–588)
Apries (588–568)
Amasis (568–526)
Psammetik al III-lea (526–525)

Prima Dominaţie Persană sau dinastia a XXVII-a (525–404)

Kambyses (525–522)
Darius I (522–485)
Xerxes (485–464)
Artaxerxes (464–424)
Darius al II-lea (424–404)

Dinastia a XXVIII-a

Amirteu (404–398)

Dinastia a XXIX-a (398–378)

Nepherites I (398–392)
Akhoris (392–380)
Psammuthis (380–379)
Nepherites al II-lea (379–378)

Dinastia a XXX-a (378–341)

Nektanebo I (378–360)
Teos (361–359)
Nektanebo al II-lea (359–341)

A Doua Dominaţie Persană (341–333)

Artaxerexes al III-lea Okhos (341–338)
Arses (338–335)
Darius al III-lea Codoman (335–333)

Cucerirea lui Alexandru cel Mare, 332

N.B. - Pentru întocmirea acestui tabel ne-am folosit de „Lista cronologică a regilor Egiptului" publicată de J. Vandier în *Les Peuples de l'Orient méditerranéen*, vol. II: L'Égypte, ed. 4, 1962. Cifrele reţinute sunt primele citate de această listă. Cronologia, cel puţin în detaliile sale, este încă discutată de istorici. Unii dintre aceştia au tendinţa de a reduce cifrele date pentru intervalul de timp dinaintea dinastiei a XII-a.

BIBLIOGRAFIE
(Lucrări generale în limba franceză)

E. Drioton, J. Vandier, *Les Peuples de l'Orient méditeranéen, vol II: L'Égypte,* ediţia a 4-a, Paris 1962, care conţine o excelentă bibliografie, este în curs de reeditare în colecţia „Nouvelle Clio" sub titlul: *L'Égypte et la valée du Nil* de către: J. Vercoutter, vol. I, *Des origines à la fin de l'Ancien Empire,* Paris 1992; C. Vandersleyen, vol. II: *Moyen et Nouvel Empire*, 1994; J. Leclant, vol. III: în pregătire.

C. Aldred, *Les origines de l'Égypte ancienne*, Paris, 1967.

J. H. Breasted, *Histoire de l'Égypte*, Bruxelles, 1926.

J.-P. Corteggiani, *L'Égypte des Pharaons au Musée du Caire,* Paris, 1979.

F. Daumas, *La Civilisation de l'Égypte pharaonique,* Paris, 1965.

C. Desroches-Noblecourt, *L'art égyptien*, Paris, 1962.

J.E.S. Edwards, *Les Pyramides d'Égypte,* Paris, 1992.

N. Grimal, *Histoire de l'Égypte ancienne,* Paris, 1988.

G. Jéquier, *Histoire de la Civilisation égyptienne*, Paris, 1930.

K.A. Kitchen, *Ramsès II, le pharaon triomphant*, Paris, 1982.

J.-P. Lauer, *Le Mystère des Pyramides*, Paris, 1988.

P. Montet, *La vie quotidienne en Égypte au temps des Ramsès,* Paris, 1946.

Moret, *Le Nil et la Civilisation égyptienne,* Paris, 1946.

G. Posener , S. Sauneron, J.Yoyotte, *Dictionnaire de la Civilisation égyptienne,* Paris, 1959.

J. Pirenne, *Histoire de la Civilisation de l'Égypte ancienne,* Paris, 1961–1963.

S. Sauneron, *Les Prêtres de l'ancienne Égypte,* Paris, 1957, ed.,,Persea", 1987.

„Univers des Formes", *Les Pharaons:*

Vol. I: *Le Temps des Pyramides*, Paris, 1978.

Vol.II: *L'empire des conquerants,* Paris, 1979.

Vol. III: *L'Égypte en crépuscule,* Paris, 1980.

D. Valbelle, *La vie quotidienne dans l'Égypte ancienne,* Paris, 1988.

J. Vandier, *La religion egyptienne*, Paris, 1949.

J. Vercoutter, *À la recherche de l'Égypte oubliée,* Paris, 1986, ultima ed., 1993.

L' Égypte à la chambre noire, Paris, 1992.

D. Wildung, *L'âge d'Or de l'Égypte*, Paris, Le Moyen Empire, 1985.

CUPRINS

PREFAŢĂ 5

PRIMA PARTE
EGIPTUL ÎN TIMP ŞI SPAŢIU 7
1. Egiptul şi noi 7
2. Cunoaşterea Egiptului 11
3. Ţara 17
4. Locuitorii 27
5. Limba şi scrierea 28

PARTEA A DOUA
ISTORIA EGIPTULUI 35

Capitolul I — SECOLELE OBSCURE 38
1. Cronologia 38
2. Perioada paleolitică 42
3. Perioada neolitică 43
4. Perioada eneolitică 46
5. Sfârşitul epocii predinastice şi perioada arhaică (3100–2780 î.Hr.) 52

Capitolul II — EGIPTUL CLASIC 58
1. Imperiul Vechi (cca 2700–cca 2160 î.Hr.) 58
2. Prima Perioadă Intermediară (cca 2160–2065 î.Hr.) 63
3. Imperiul de Mijloc (2065–1785 î.Hr.) 66

4. A Doua Perioadă Intermediară (1785–1580 î.Hr.) 70
5. Imperiul Nou (1580–1200 î.Hr.) 75

Capitolul III — DECĂDEREA 93
1. Sfârşitul dinastiei a XIX-a (1224–1200 î.Hr.) . . . 95
2. Dinastia a XX-a (1200–1085 î.Hr.) 95
3. A XXI-a dinastie (1085–950 î.Hr.) 99
4. A XXII-a dinastie (950–750 î.Hr.) 101
5. Dinastiile a XXIII-a, a XXIV-a şi a XXV-a (817–656 î.Hr.) 103
6. Cuceririle assiriene 107
7. Dinastia a XXVI-a şi expulzarea assirienilor (663–525 î.Hr.) 108
8. Prima Dominaţie Persană (dinastia a XXVII-a, 525–405 î.Hr.) 112
9. Dinastiile a XXVIII-a, a XXIX-a şi a XXX-a şi sfârşitul independenţei Egiptului 113
10. A Doua Dominaţie Persană (341–333 î.Hr.) . . 115
11. Sfârşitul celei de-a Doua Dominaţii Persane şi cucerirea lui Alexandru cel Mare 116

CONCLUZIE 118

Tabel cronologic al faraonilor 120
Bibliografie 129

Istorie universală **Microsinteze**

Lucrarea de faţă, adresată publicului larg, este o capodoperă a sintezelor privind Egiptul faraonic, elaborată în spiritul academismului francez şi care este departe de a fi o simplă istorie evenimenţială a ultimelor trei milenii dinainte de Hristos.

Jean Vercoutter, unul dintre cei mai mari egiptologi ai secolului al XX-lea, face să renască în faţa cititorilor o întreagă civilizaţie, cu marile sale realizări, dar şi cu defectele sale, completând fresca unor vremuri demult apuse cu aspecte din practica religioasă şi din viaţa cotidiană a faraonilor şi a supuşilor acestora.

Colecţie coordonată de **ŞERBAN PAPACOSTEA,**
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *CLEOPATRA*
  de Christian-Georges Schwentzel
- *VIKINGII*
  de Frédéric Durand
- *CHINA IMPERIALĂ*
  de Denys Lombard

ISBN: 973-653-314-X